

Riksantikvarieämbetet

Rapport om 28:26-anslagets användning åren 2000–2004

Återrapportering enligt 2005 års regleringsbrev

Rapport från Riksantikvarieämbetet 2005:2

Rapport om 28:26-anslagets användning åren 2000–2004

Återrapportering enligt 2005 års regleringsbrev

Rapport från Riksantikvarieämbetet 2005:2

Riksantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm

Tel. 08-5191 8000

Fax 08-5191 8083

www.raa.se

bocker@raa.se

Omslagsbilder

Skeppssättningen Blomsholmskeppet, Strömstads kommun.
Fotograf Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.

Spelmansstämma vid Österbybruks herrgård, Östhammars kommun.
Fotograf Håkan Lindholm.

Kulturresevatet i Västeräng, Hudiksvalls kommun.
Fotograf Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.

Samisk förrådsbod (ättje) i Fatmomakke kyrkstad, Vilhelmina kommun.
Fotograf Pål-Nils Nilsson, Riksantikvarieämbetet.

Stumholmen, del av världsarvet örlogsstaden Karlskrona samt Trossö.
Fotograf Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet.

Medborgarhuset Forum på Kortedala torg i Göteborg.
Fotograf Ulrika Kihlqvist, Göteborgs stadsmuseum.

Antennmasterna vid Grimetons radiostation, Sveriges trettonde världsarv.
Fotograf Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.

Slätter på Vasikkavuoma slättermyr, Pajala kommun.
Fotograf Olof Palo.

Elever i klass 4a på Holmaskolan i Malmö bygger en modell över sin skola
inom ramen för projektet Storstadens arkitektur och kulturmiljö.
Fotograf Johanna Hadmyr, Malmö kulturmiljö.

Tändkulemotorn FRAM körs igång på Pythagoras motorfabrik, Norrtälje kommun.
Fotograf Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.

Layout och original Ann Winberg Idéverkstaden

© 2005 Riksantikvarieämbetet

1:1

ISSN 1651-1298

ISBN 91-7209-398-6

Tryck NRS Tryckeri AB, Huskvarna 2005

Innehåll

INLEDNING	7
1 Inledning	7
1.1 Regeringsuppdraget	7
1.2 Rapportens disposition	7
1.3 Underlag till rapporten	7
1.4 Riksantikvarieämbetets avgränsning av uppdraget	8
1.5 Riksantikvarieämbetets slutsatser och förslag	8
ANALYS	10
2 Relationen mellan 28:26-anlagets målsättning och anslagsnivå	10
2.1 Betydelsen av 28:26-anslaget	10
2.2 Grunderna för Riksantikvarieämbetets fördelning av anslaget	10
2.2.1 Principer för Riksantikvarieämbetets fördelning av medelsramar till länsstyrelserna	11
2.3 Problematiken kring 28:26-anlagets resursstorlek och dess vidgade användning	11
3 Analys av 28:26-anlagets användning i dag och i framtiden	13
3.1 Ett bevarat och försvarat kulturarv	13
3.1.1 Ökat strategiskt arbete med 28:26-anslaget under perioden	13
3.1.2 Stort vårdbehov för den skyddade bebyggelsen och behovet av ökat skydd	13
3.1.3 Världsarv förpliktigar för nuvarande och kommande generationer	14
3.1.4 Fornlämningar – resurser med stor potential	14
3.1.5 Konsekvenser av stormen Gudrun	15
3.1.6 Landskap växer igen om de inte vårdas	15
3.1.7 Kulturresevatens fortsatta utveckling är osäker	16
3.1.8 Efterfrågan på bidrag till arkeologiska undersökningar vid bostadsbyggande ökar	16
3.2 Hållbar samhällsutveckling	16
3.2.1 Kulturarvet är en resurs för lokal och regional utveckling	16
3.2.2 Potential för att utveckla kulturarvsturism	17
3.2.3 Byggnadsvård – viktigt för vidmakthållande av kompetens, lokalt entreprenörskap och för byggandet av det hållbara samhället	17
3.2.4 Ökat behov av kunskapsunderlag	18
3.2.5 Projektet Skog & Historia – angeläget för att miljömålet Levande skogar ska kunna uppfyllas	18
3.2.6 Utvecklad samverkan mellan kulturmiljöområdet och naturvården behövs	18

3.3	Allas förståelse, delaktighet och ansvarstagande samt Nationell och internationell solidaritet och respekt inför olika gruppers kulturarv	19
3.3.1	Bristande resurser – demokratiskt problem	19
3.3.2	Etnisk mångfald	19
3.3.3	Moderna samhällets kulturarv	19
3.3.4	Industrisamhällets kulturarv	20
3.3.5	Skog & Historia	20
REDOVISNING		21
4	Översiktligt om 28:26-anslagets användning 2000–2004	21
4.1	Utbetalade medel under perioden 2000–2004	21
5	Bebyggelse	23
5.1	Bebyggelse – utbetalade medel åren 2000–2004	23
5.2	Vård av bebyggelsen	23
5.3	Bebyggelsens skydd	24
5.3.1	Byggnadsminnen	24
5.3.2	Formellt skydd saknas	25
5.3.3	Byggnadskategorier	25
5.4	Länens kulturmiljöprofiler, hotad bebyggelse	26
5.5	Information och tillgängliggörande	26
5.6	Övrigt	26
6	Kulturlandskap	27
6.1	Kulturlandskap – utbetalade medel åren 2000–2004	27
6.1.1	Kulturresevat	28
6.2	Vård av kulturlandskapet	28
6.3	Information – tillgängliggörande	29
6.4	Övrigt	29
6.4.1	Intrångsersättning	29
7	Fornlämningar	30
7.1	Fornlämningar – utbetalade medel åren 2000–2004	30
7.2	Vård av fornlämningar	30
7.3	Informationsinsatser för fornlämningar	30
7.4	Övrigt gällande fornlämningar	30
8	Arkeologi	31
8.1	Arkeologi – utbetalade medel åren 2000–2004	31
8.2	Bidrag till arkeologiska undersökningar vid bostadsbyggande	31
8.3	Övriga arkeologiska åtgärder	32
9	Kunskapsunderlag	33
9.1	Övergripande om utbetalade medel till kunskapsunderlag	33
9.2	Projektet Skog & Historia	33
9.3	Digitalisering av fornminnesinformation	34
9.4	Digitalisering av historisk kartinformation	35
9.5	Industrihistoriskt kunskapsunderlag	35

10 Hållbar lokal och regional utveckling	36
10.1 Samfinansiering	36
10.2 Sysselsättning	37
10.3 Miljömål	37
EXEMPEL	38
11 Kulturarvet som resurs för lokal och regional utveckling och kulturmiljöområdet som attraktiv samarbetspartner	38
11.1 Kulturarvet som utvecklingsfaktor i Dalarna	38
11.1.1 Avesta bruksområde	39
11.2 Grimetons radiostation – världsarvsutnämning som kronan på ett långsiktigt arbete	39
11.3 Industrisamhällets kulturarv, ISKA, som utvecklingsfaktor i Västernorrland	39
11.3.1 Uppmärksammat i Bryssel	40
11.3.2 Exempel på projekt inom ISKA	40
11.4 Fäbodkulturen på frammarsch	41
11.5 Övriga exempel	41
12 Kulturarv är mångfald	44
12.1 Nationella minoriteter	44
12.2 Stöd till funktionshindrade	44
12.3 Det moderna samhällets kulturarv	45
12.3.1 Projektet Storstadens arkitektur och kulturmiljö och det moderna samhällets kulturarv	45
12.3.2 Svenska industriminnen	46
12.3.3 Bidrag till arbetslivsmuseer	47
12.4 Ekonomibygnader – en viktig karaktärspräglare i landskapet	47
12.5 Utbildning och information om god byggnadsvård	48
12.6 Agenda kulturarv	49
12.6.1 Exempel Agenda kulturarv i Jönköpings län	49
13 Samverkan kring fornvård – exempel på olika aktörers delaktighet och ansvarstagande	51
13.1 Fornvård i samverkan med kommunerna – exempel från Västra Götaland	51
13.1.1 Incitament för kommunerna att bedriva fornvård	51
13.1.2 Behov av utvecklad samverkan med kulturmiljöområdet	52
13.2 Samverkan med hembygdsrörelsen – exempel från Västernorrland	53
13.3 Fadderverksamhet på Gotland	54
13.4 Att lära känna sin historia – skolprojekt i Alvesta	54
13.5 Strategisk informationssatsning i Stockholms län	54
14 Bevarande av hållristningar	56
14.1 RockCare för hållristningsområdet i Tanum	56
14.1.1 Samverkan mellan kulturmiljöområdet och skolorna i Tanum och informationsspridning i övrigt	56

14.1.2 Vidareutveckling av metoder mot negativ miljöpåverkan	56
14.2 Rock Art in Northern Europe, RANE	56
14.2.1 Exempel på insatser som gjorts	57
15 Stort vårdbehov för byggnadsminnen och behov av ökat skydd	58
16 Problematiken kring 28:26-anlagets storlek med mera	59
Bilagor	64
Bilaga 1 Bidrag till kulturmiljövård 2000–2004, medel som beslutats och utbetalats av Riksantikvarieämbetet	62
Bilaga 2 Utbetalade medel per år. Medel som beslutats av länsstyrelserna. Bebyggelse.	66
Bilaga 3 Utbetalade medel per år. Medel som beslutats av länsstyrelserna. Kulturlandskapsvård.	67
Bilaga 4 Utbetalade medel per år. Medel som beslutats av länsstyrelserna. Fornlämningar.	68
Bilaga 5 Utbetalade medel per år. Medel som beslutats av länsstyrelserna. Arkeologi.	69
Bilaga 6 Andel utbetalade medel till olika skyddsstatus åren 2000–2004. Medel som beslutats av länsstyrelserna.	70
Bilaga 7 Andel utbetalade medel till olika byggnadskategorier åren 2000–2004. Medel som beslutats av länsstyrelserna.	71
Bilaga 8 Andel utbetalade medel fördelade på olika insatser år 2004. Medel som beslutats av länsstyrelserna.	72

1 Inledning

1.1 Regeringsuppdraget

Enligt regleringsbrevet för år 2005 ska Riksantikvarieämbetet i en särskild rapport till regeringen göra en samlad kartläggning och redovisning av fördelningen av anslaget 28:26 ap 1 Bidrag till kulturmiljövård för åren 2000–2004. Redovisningen ska visa såväl hur myndigheten gör sin fördelning till länen som länsstyrelsernas individuella fördelning. Redovisningen ska innehålla en analys av resultaten. Redovisningen ska lämnas senast den 1 augusti 2005.

1.2 Rapportens disposition

Rapporten består av fyra huvuddelar: inledning, analys, redovisning av 28:26-anslagets användning och en exempelsamling. Delarna är indelade i totalt 16 kapitel. Till rapporten följer 8 bilagor.

Inledningen omfattar Riksantikvarieämbetets redovisning av hur underlaget till rapporteringen ser ut, myndighetens avgränsning av uppdraget samt Riksantikvarieämbetets slutsatser och förslag.

Analysdelen består av kapitel 2 och 3 som bland annat beskriver grunderna för Riksantikvarieämbetets fördelning av anslaget och problematiken kring anslagets resursstorlek i förhållande till kulturmiljöområdets vidgade uppdrag och anslagets vidgade användning.

Redovisningsdelen består av kapitel 4 till 10 som bland annat beskriver användningen indelad i de olika användningsområdena bebyggelse, kulturlandskap, fornlämningar, arkeologi och kunskapsunderlag.

Slutligen redovisas en *exempelsamling* i kapitel 11 till 16. Exempelen ger fördjupade beskrivningar av de insatser som har bedrivits under perioden inom olika områden och kommentarer från olika aktörer. Exempelen återfinns främst i länsstyrelsernas redovisningar till Riksantikvarieämbetet.

I bilagorna 1–8 redovisas närmare Riksantikvarieämbetets och länsstyrelsernas fördelning av medlen under perioden, huvudsakligen i tabeller.

1.3 Underlag till rapporten

Redovisningen och analysen grundar sig dels på uppgifter

från det datasystem, BEA (BEA = Bidrag, Ersättning, Avtal), där länsstyrelserna och Riksantikvarieämbetet registrerar och följer upp beslut om bidrag, dels länsstyrelsernas årliga redovisningar till Riksantikvarieämbetet. Inför denna redovisning har Riksantikvarieämbetet även begärt in särskilda redovisningar från länsstyrelserna om 28:26-anslagets användning, utvecklingstendenser, resultat och effekter under perioden 2000–2004.

Till grund för rapporten ligger också de särskilda uppföljningsmöten som Riksantikvarieämbetet har haft med tio länsstyrelser där 28:26-anslagets användning diskuteras. Besök har gjorts på en del av de miljöer som fått stöd och möten har då hållits med aktörer som beviljats bidrag. Under vintern 2004/2005 har Riksantikvarieämbetet också fört en dialog om 28:26-anslagets användning i dag och i framtiden med cirka 120 företrädare för den regionala kulturmiljöområdet från samtliga län vid fem regionala seminarier.

Riksantikvarieämbetet har årligen redovisat 28:26-anslagets användning i verkets årsredovisning till regeringen. Vidare har Riksantikvarieämbetet på eget initiativ för åren 2000 och 2001 redovisat anslagsanvändningen i särskilda rapporter. Därutöver har Riksantikvarieämbetet år 2002 gett ut skriften *Man ställer ju upp för sin hembygd*. Skriften beskriver goda exempel på projekt som finansierats bland annat med stöd av 28:26-anslaget. Riksantikvarieämbetet har även årligen i särskilda rapporter redovisat anslagsmedlen till arbetslivsmuseer och kulturresevat.

Projektet *Agenda kulturarv* som bedrevs med anslagsmedel under åren 2002 och 2003 har inneburit en förnyelse av kulturarvsarbetet vad angår arbetssätt och inriktning och då särskilt vad rör synsättet att sätta människan i centrum. Projektet har redovisats till regeringen i en särskild rapport 2004.

BEA-systemet innehåller begränsningar för informationsåtkomst och det varierar mellan länsstyrelserna i vilken omfattning som uppgifter fylls i. Informationen är dock fullgod för att utföra det föreliggande uppdraget. Omfattningen av länsstyrelsernas registrering i BEA har förbättrats under perioden, men jämförelser mellan åren kan ändå vara svåra att göra på ett rättvisande sätt, bland annat beroende på komplexiteten inom användningsområdena. Riksantikvarieämbetet har under 2005 inlett ett arbete med att utveckla ett nytt datasystem för registrering och uppföljning av bidragsanvändningen.

	2000	2001	2002	2003	2004	Summa
Ap 1 Bidrag till kulturmiljövård	229 337	232 937	271 438	253 945	253 820	1 241 477
Ap 2 Storstädernas kulturmiljöer	8 000	8 000				16 000
Ap 2 Bidrag till arbetslivsmuseer		4 000	4 000	4 000	4 000	16 000
Ap 3 Till regeringens disposition	12 281	6 101	3 500	8 800	1 700	32 382
Totalt anslag 28:26	249 618	251 038	278 938	266 745	259 520	1 305 859
Till Riksantikvarieämbetets disposition	237 337	244 937	275 438	257 945	257 820	1 273 477

Figur 1. 28:26-anslaget under åren 2000–2004 fördelat på anslagsposter.

1.4 Riksantikvarieämbetets avgränsning av uppdraget

Regeringen fördelar medlen på anslaget 28:26 under olika anslagsposter (ap) i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev. De anslagsposter som använts under aktuella budgetår är ap 1 där huvuddelen av medlen finns, ap 2 som under åren 2000 och 2001 avsåg den särskilda satsningen på storstädernas kulturmiljöer och som fr.o.m. budgetåret 2002 avser bidragen till arbetslivsmuseer. De 4 mnkr som disponerades för bidrag till arbetslivsmuseer under 2001 under ap 2 i figur 1 är anslagssparade medel som år 2000 stod till regeringens disposition. För budgetåren 2002 och 2003 hade Riksantikvarieämbetet rätt att använda högst 10 mnkr per år för projektet *Agenda kulturarv* under ap 1. Ap 3 är de medel som regeringen haft till sin disposition. Denna anslagspost som främst omfattar industrisamhällets kulturarv redovisas inte i denna rapport.

Riksantikvarieämbetet har, för att ge en samlad bild av 28:26-anslagets användning under perioden 2000–2004 valt att redovisa de medel som har stått till Riksantikvarieämbetets disposition under perioden, dvs. ap 1 och ap 2.

Redovisningen är koncentrerad på de medel som fördelats till länsstyrelserna och där länsstyrelserna sedan har fattat beslut om bidrag. De medel som Riksantikvarieämbetet fördelat direkt till andra aktörer under perioden 2000–2004 är bidrag till arbetslivsmuseer som fördelas enligt förordningen (2002:920) om bidrag till arbetslivsmuseer, ersättningar enligt 2 kap. 14 § lagen (1988:950) om kulturminnen (KML), ersättningar för fyndinlösen, medel för digitalisering av fornminnesinformation (fr.o.m. budgetåret 2003), bidrag till konservering av fornfynd, medel för runvård samt ersättningar vid byggnadsminnesförklaringar enligt 3 kap. 10 § KML. Under perioden fattade också Riksantikvarieämbetet beslut om bland annat bidrag till konservering av kyrkliga inventarier och om bidrag till insatser till storstädernas kulturmiljöer. De av Riksantikvarieämbetet beslutade medlen redovisas i bilaga 1, förutom digitalisering av fornminnesinformation och historisk kartinformation som redovisas i kapitel 9.

Under den perioden som redovisas i denna rapport,

2000–2004, har 28:26-anslaget också haft beteckningen G 2 och 28:27. I denna rapport används beteckningen 28:26-anslaget alternativt anslaget eller anslagsmedlen.

1.5 Riksantikvarieämbetets slutsatser och förslag

Riksantikvarieämbetets slutsatser

- Kulturmiljöorganisationens arbete med anslaget har under perioden utvecklats positivt och i tydlig riktning mot samhällets mål för verksamheten. Tyngdpunkten ligger dock fortfarande i ett bevarat och försvarat kulturarv även om arbetet för målet om en hållbar samhällsutveckling har utvecklats starkt. Sådana insatser har ofta främjat lokal och regional utveckling för boende, besökare och näringsliv. Möjligheterna att ytterligare utveckla kulturarvet som resurs för hållbar utveckling är fortsatt stora. Vad gäller målen om allas förståelse, respektive solidaritet och respekt, har ett lovande arbete påbörjats. Tillgängligheten, delaktigheten och ansvarstagandet för kulturarvet har ökat men här behövs ytterligare insatser.
- Allt fler insatser bidrar till att nå fler än ett verksamhetsmål. Det första målet om ett försvarat och bevarat kulturarv kan dock i högre grad än i dag kombineras med fler än ett av de övriga målen. En tydlig tendens är att stöd till vård tillsammans med information ofta ingår i större samverkansprojekt med bredare syfte än traditionella bevarandeinsatser, till exempel att bidra till hållbar utveckling och samhällelig mångfald.
- Kulturmiljöområdet har påbörjat en förändring av arbetssätt och relationer i samarbetet med andra aktörer för att få dessa att ta ett större eget ansvar. Detta leder till ett effektivare nyttjande av anslagsmedlen.
- Många enskilda personer och föreningar får genom anslaget möjlighet att ta ansvar för, påverka och forma sin närmiljö. Många små bidrag ur 28:26-anslaget har

stor betydelse för kulturarvets bevarande och bruk och för medborgarnas deltagande i samhällsbyggandet.

- Kulturmiljöorganisationerna är attraktiva samverkanspartners, såväl kulturmiljökompetens som 28:26-anslag är efterfrågade av många olika aktörer i vitt skilda sammanhang.
- 28:26-anslaget gör stor samhälls- och kulturmiljönytta. Anslaget är även viktigt för att nå samhällets mål inom andra politikområden, såsom den regionala utvecklingspolitiken och miljöpolitiken.
- Under perioden 2000–2004 har ur 28:26-anslaget totalt utbetalats 1 268,6 mnkr inklusive de 4 mnkr som disponerades 2001 för bidrag till arbetslivsmuseer från regeringens anslagssparade medel. Årligen har anslaget i genomsnitt utgjort 253,7 mnkr. Huvuddelen av medlen, 68,5 procent, har gått till bebyggelse, 15 procent till fornlämningar, 10 procent till kulturlandskap och 6 procent till arkeologi under perioden. En tydlig trend under perioden är att insatserna till bebyggelse minskat, från 77,5 procent år 2000 till 59,8 procent år 2004.
- Enbart grundläggande vård- och informationsinsatser för byggnadsminnen och kulturresevat och en fortsatt utveckling av dessa skyddsinstrument innebär en uppskattad årlig kostnad på cirka 230 mnkr år 2010.
- Behoven av framförhållning i form av kunskapsunderlag, kulturmiljöprogram och andra strategiska dokument är stora om kulturmiljöområdet fortsatt ska vara en drivande kraft i omställningen mot ett hållbart samhälle.
- Möjligheterna till olika former av samfinansiering är under förändring, vilket redan är fallet med de arbetsmarknadspolitiska omkostnadsmedlen. Detta ställer nya krav på arbetssätt och resurser inom kulturmiljöområdet.

- Även om anslagsnivån höjs och kulturmiljöområdet förstärks, behövs en översyn av hur andra ekonomiska styrmedel och sektorer kan bidra till att målen för kulturpolitiken och kulturmiljöområdet nås.

- Kulturmiljöorganisationens uppdrag har vidgats, liksom anslaget användning. Samtidigt har de skyddade miljöerna blivit fler. Detta förhållande är problematiskt då anslagsramen i stort sett inte förändrats. Om anslaget fortsatt ska vara ett effektivt ekonomiskt styrmedel för att nå verksamhetsmålen inklusive miljömålen, måste anslagsnivån höjas och kulturmiljöområdet förstärkas i relation till målsättningarna. Om inte detta sker måste mål och ambitionsnivåer ses över.

Riksantikvarieämbetets förslag

Riksantikvarieämbetet föreslår regeringen följande:

- 28:26-anslaget fördubblas till 500 miljoner kronor fr.o.m. budgetåret 2007 för att ge kulturmiljöområdet en rimlig möjlighet att uppnå verksamhetsmålen.
- En översyn görs av hur andra offentliga resurser kan fås att i ökad omfattning samverka med kulturmiljöområdets egna anslagsmedel och verksamheter. Inte minst bör gränsdragningar och samband mellan natur- och kulturresevat utredas i syfte att bättre utnyttja samhällets totala resurser till resevat.

Riksantikvarieämbetet föreslår att regeringen ger myndigheten i uppdrag att:

- Lämna förslag till hur en ny bidragsförordning för 28:26-anslaget kan se ut utifrån de samhälleliga behov som finns i dag.
- Lämna förslag till en nationell strategi för byggnadsminnen som behandlar frågor om urval, tillgänglighet och resursanvändning.

2 Relationen mellan 28:26-anslagets målsättning och anslagsnivå

2.1 Betydelsen av 28:26-anslaget

Anslaget 28:26 Bidrag till kulturmiljövård utgör kulturmiljöområdets viktigaste ekonomiska styrmedel för att bedriva ett effektivt kulturmiljöarbete. Genom bland annat detta anslag ges Riksantikvarieämbetet möjlighet att tillsammans med länsstyrelserna och andra aktörer bidra till att uppfylla de övergripande verksamhetsmålen för kulturmiljöområdet. 28:26-anslaget bidrar bland annat till kulturmiljösektorns medverkan i processer för en hållbar samhällsutveckling. Det gäller till exempel genomförandet av tillväxtprogram, strukturfondsprogram, regionala utvecklingsprogram och uppfyllandet av miljömålen.

Anslaget fördelas årligen av Riksantikvarieämbetet till främst länsstyrelserna som i sin tur ger bidrag till olika objekt/projekt i hela landet.

2.2 Grunderna för Riksantikvarieämbetets fördelning av anslaget

De grundläggande förutsättningarna för användningen av 28:26-anslaget återfinns i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev och förordningen (1993:379) om bidrag till kulturmiljövård.

I bidragsförordningen prioriteras vårdinsatser av särskild värdefull bebyggelse: byggnadsminnen, byggnadsminnesvärd bebyggelse, annan värdefull bebyggelse inom riksintressen. Dessutom kan bidrag ges till kulturhistoriskt motiverade överkostnader för bostadsbebyggelse, vård av fornlämningar och kulturlandskap, informationsinsatser i anslutning till miljöerna, arkeologiska undersökningar vid bostadsbyggande samt arkeologiska undersökningar vid mindre arbetsföretag.

Målet med bidragsgivningen enligt Riksantikvarieämbetets regleringsbrev är att 28:26-anslaget ska åstadkomma *största möjliga effekt och nytta för kulturmiljön*. Riksantikvarieämbetet tolkar detta som att användningen av anslaget ska bidra till att uppfylla kulturmiljöområdets vidgade verksamhetsmål enligt kulturarvspropositionen (prop. 1998/99:114):

- ett försvarat och bevarat kulturarv,
- ett hållbart samhälle med goda och stimulerande miljöer med kulturmiljöarbetet som en drivande kraft i omställningen,

- allas förståelse, delaktighet och ansvarstagande för den egna kulturmiljön,
- nationell och internationell solidaritet och respekt inför olika gruppers kulturarv.

I Riksantikvarieämbetets regleringsbrev har myndigheten dessutom under perioden 2000–2004 getts möjlighet att använda anslaget till kunskapsunderlag, kulturresevat, storstädernas kulturmiljöer, moderna samhällets kulturarv, bidrag till arbetslivsmuseer och projektet *Agenda kulturarv*.

I Riksantikvarieämbetets fördelningsbeslut till länsstyrelserna, som beslutas årligen i januari, anges preciseringar av 28:26-anslagets användning med utgångspunkt från verksamhetsmålen, bidragsförordningen och Riksantikvarieämbetets regleringsbrev.

De viktigaste preciseringarna för anslagets användning under perioden 2000–2004 är:

- Den bebyggelse som är skyddad, hotad eller ingår i respektive läns kulturmiljöprofil ska prioriteras.
- Ett representativt urval av olika fornlämningstyper ska vårdas.
- Möjligheterna att säkerställa värdefulla miljöer som kulturresevat bör utnyttjas.
- Medlen för kulturlandskap bör främst användas för vård, säkerställande, tillgänglighet och information av det traditionella odlingslandskapets miljöer och kulturvärden.
- Medlen för information ska användas för att tillgängliggöra och kommunicera kulturarvet för att öka medborgarnas förståelse för och delaktighet i kulturmiljöarbetet.
- Medlen för arkeologiska åtgärder ska användas för bidrag och ersättningar i samband med arkeologiska åtgärder och arkeologiska undersökningar vid bostadsbyggande.
- Medlen för kunskapsunderlag ska användas till insatser för att förbättra kvaliteten på och tillgängligheten till kunskapsunderlag som i första hand är avsedda att användas regionalt.
- Kostnaderna för framtagande av underlag som behövs för att bidragsgivningen ska ge största möjliga effekt och nytta för kulturmiljön får tas från anslaget, exempelvis långsiktiga planerings- och strategidokument.

- Länsstyrelserna bör i så stor utsträckning som möjligt stödja/driva projekt där kulturmiljöområdets bidragsmedel kan användas tillsammans med utvecklingsmedel från andra bidragsgivare, till exempel EU, länsarbetsnämnder och kommuner för att på så sätt öka effekterna av 28:26-medlen. Länsstyrelserna bör också använda medlen för ett aktivt deltagande i arbetet med tillväxtprogram och miljömål.

Villkoren ovan utgör 28:26-anlagets resultat- och effektmål och har använts som utgångspunkt för redovisning och analys i denna rapport.

2.2.1 Principer för Riksantikvarieämbetets fördelning av medelsramar till länsstyrelserna

När budgetpropositionen kommit i september skickar Riksantikvarieämbetet ut en begäran om underlag inför fördelningen till samtliga länsstyrelser mot bakgrund av vad regeringen skriver i propositionen och det som Riksantikvarieämbetet vill prioritera under kommande budgetår. Länsstyrelserna ska normalt svara i mitten av november. Sedan vidtar ett omfattande arbete med sammantällningar och analyser av underlagen. Efter det att Riksantikvarieämbetets regleringsbrev kommit i december fastställer Riksantikvarieämbetet den slutliga fördelningen till länsstyrelserna. Riksantikvarieämbetets fördelningsbeslut till länsstyrelserna fattas normalt i januari. Även senare under året fattar Riksantikvarieämbetet fördelningsbeslut om medel av olika skäl fortfarande finns tillgängliga, till exempel medel som inte använts av länsstyrelserna.

De principer som Riksantikvarieämbetet har och grundar fördelningsbeslutet på är:

- om länsstyrelsernas underlag visar att bidragsgivningen ska åstadkomma största möjliga effekt och nytta för kulturmiljön,
- om insatserna bidrar till att uppfylla kulturmiljöområdets verksamhetsmål,
- om underlagen innehåller en strategisk ansats,
- om underlagen är väl motiverade,
- om fördelningen mellan olika ändamål är rimlig,
- vilka resultat och effekter som förväntas av insatserna,
- vilka insatser som avses göras för den skyddade och hotade bebyggelsen,
- om insatserna bidrar till att öka olika gruppers delaktighet, förståelse och ansvarstagande för kulturarvet,
- om insatserna bidrar till att uppfylla miljömålen,
- särskilt kostnadskrävande projekt,
- kostnader för kulturresevat,
- hur möjligheterna till samfinansiering utnyttjas,
- tidigare års besluts- och anslagsramar,

- hur verksamheten bedömts ha fungerat tidigare år vilket Riksantikvarieämbetet tar del av bland annat genom länsstyrelsernas skriftliga redovisningar av anslaget användning, genom uppgifter från BEA-systemet och genom Riksantikvarieämbetets uppföljningsmöten om 28:26-anlagets användning med respektive länsstyrelse.

2.3 Problematiken kring 28:26-anlagets resursstorlek och dess vidgade användning

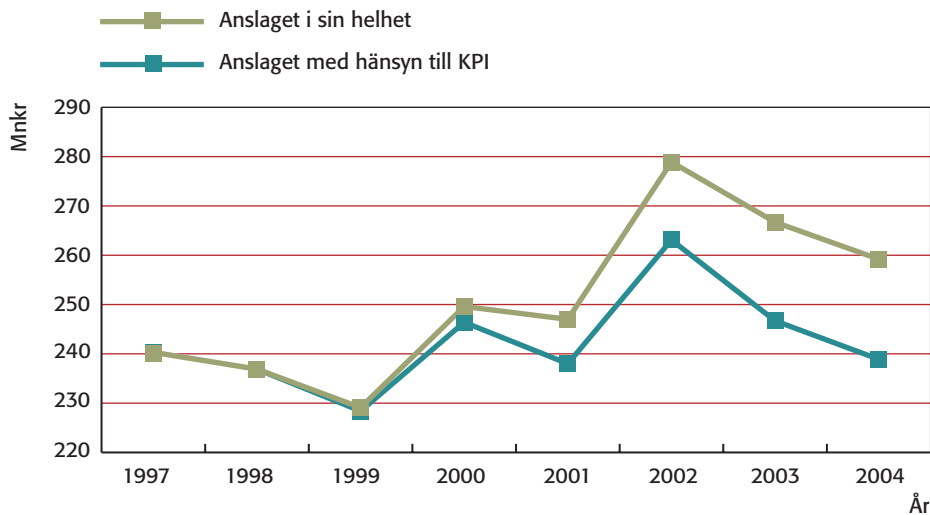
Kulturmiljövårdsanslaget utgjorde knappt 260 mnkr under 2004. Under 1997 och 1998 utgjorde 28:26-anlaget cirka 240 mnkr. Under perioden 1991/1992–1995/1996 avsattes särskilda arbetsmarknadsmedel till Riksantikvarieämbetets disposition för att stimulera sysselsättningen inom byggbranschen. Sammanlagt utdelades 670 mnkr utöver de ordinarie medlen, vilket också kom byggnadsvården till del. Utgångspunkten för 28:26-anlagets användning vid denna tid var främst vårdinsatser av särskild värdefull bebyggelse, fornlämningar och kulturlandskap, informationsinsatser i anslutning till miljöerna samt möjlighet till bidrag till arkeologiska undersökningar vid bostadsbyggande och arkeologiska undersökningar vid mindre arbetsföretag.

Samtidigt som kulturmiljöområdet har att förhålla sig till bidragsförordningens prioritering av skyddade och i övrigt särskilt utpekade objekt/miljöer har kulturmiljövårdens mål och arbetssätt vidgats. Uppdraget handlar mer om att påverka olika aktörers förhållningssätt och attityder till kulturarvet gällande bland annat att varsamt ta till vara och nyttja kulturmiljövårderna. Ett sådant arbetssätt förväntas bidra till omställningen mot ett hållbart samhälle och ett ökat engagemang och ansvarstagande för kulturmiljöfrågor bland olika aktörer.

28:26-anlagets användning har under de senaste åren vidgats till att omfatta nya insatsområden, i vissa fall inom ramen för detta vidgade uppdrag. Exempel på detta är:

- det moderna samhällets och industrisamhällets kulturarv,
- projektet,
- bidrag till arbetslivsmuseer,
- skyddsinstrumentet kulturresevat,
- kunskapsunderlag, samt
- projekt som har ett bredare syfte än traditionella bevarandeinsatser i samverkan med olika aktörer.

Effekterna av satsningen på industrisamhällets kulturarv är ett bra exempel på hur anslaget kan komma till användning i samhället. Den använda metoden med projektmedel kan passa bra också för att utveckla andra områden.

Figur 2. Utveckling av 28:26-anslaget i förhållande till konsumentprisindex.

Det finns en stark vilja från kulturmiljöområdet att arbeta i enlighet med det vidgade uppdraget och enligt de mål som är uppsatta för verksamheten. Anslagsmedlen gör här stor kulturmiljö- och samhällsnytta.

Problematiken handlar om att målen och anslagets vidgade användning inte har åtföljts av utökade resurser i den omfattning som krävs för att målen ska nås. Tar vi hänsyn till konsumentprisindex (KPI) så är anslagsnivån cirka 240 mnkr år 2004, samma nivå som 1997.

I länsstyrelsernas årliga begäran till Riksantikvarieämbetet om anslagsmedel från 28:26-anslaget och i en särskild bedömning som gjorts inför denna rapport ligger det årliga anspråket på cirka 500 mnkr för att kunna arbeta med 28:26-anslaget med utgångspunkt från kulturmiljöområdets verksamhetsmål. Riksantikvarieämbetet har inte gjort någon fördjupad analys av dessa siffror, men vår bedömning är att de ligger på en rimlig nivå.

Resursfrågan framförs av många länsstyrelser som ett problem (se kapitel 15 och 16).

Många länsstyrelser menar att deras personella resurser i princip är oförändrade sedan 1996, cirka 140 årsarbetskrafter. Ett offensivt, tvärsektoriellt kulturmiljöarbete med ett vidgat uppdrag och flera insatsområden att arbeta med kräver ökat behov av både strategiska underlag, ökad tid för handläggning, tid för samverkan med olika aktörer och uppföljning.

Det kan vara en konsekvens av såväl det vidgade uppdraget som bristen på resurser att utvecklingen går mot att länsstyrelserna i viss omfattning fördelar 28:26-anslaget till vad som kan karakteriseras som sitt eget myndighetsarbete. Ofta är ett sådant tillvägagångssätt en förutsättning för ett effektivt kulturmiljöarbete, men det är enligt Riksantikvarieämbetet inte förenligt med gällande regleringsbrev och förordning för 28:26-anslagets användning.

3 Analys av 28:26-anslagets användning i dag och i framtiden

Nedan beskriver Riksantikvarieämbetet sammanfattningsvis 28:26-anslagets användning under perioden 2000–2004 och belyser såväl den problematik som de möjligheter myndigheten ser inom olika områden med utgångspunkt från kulturmiljöområdets verksamhetsmål. Många gånger kan en genomtänkt insats bidra till flera av områdets verksamhetsmål, varför nedanstående indelning endast är ett sätt att beskriva anslagets användning.

3.1 Ett bevarat och försvarat kulturarv

3.1.1 Ökat strategiskt arbete med 28:26-anslaget under perioden

Riksantikvarieämbetet har uppmuntrat länsstyrelserna att ta fram långsiktiga planerings- och strategidokument och i större utsträckning följa upp insatsernas resultat och effekter, vilket har fått genomslag. Riksantikvarieämbetet anser att detta är särskilt viktigt eftersom 28:26-anslagets användning har vidgats och det därmed blivit allt viktigare att styra bidragsmedlen så att största möjliga effekt och nytta uppnås.

Riksantikvarieämbetet anser vidare att fler projekt borde bedrivas över länsgränserna eftersom många frågeställningar och problem är likartade, liksom landskapskaraktärerna. Detta underlättar också erfarenhetsutbyte och nätverk mellan länen i konkreta frågor.

Under perioden har länsstyrelsernas fördelning av 28:26-anslaget blivit alltmer strategisk och målinriktad med utgångspunkt i länens kulturmiljöprogram eller kulturmiljöprofil. I många fall har också de regionala miljömålsstrategierna och länens regionala tillväxtprogram varit utgångspunkter för bidragsgivning, vilket framgår av figur 22 (sidan 37). Flera län arbetar med prioriterade insatsområden i samverkan med olika aktörer och 28:26-anslaget har i flera fall använts till framtagande av strategiska dokument av olika slag.

Det är angeläget att arbeta med strategiska länsövergripande satsningar för att sätta fokus på nya eftersatta områden och utveckla metoder och förhållningssätt i samverkan med olika aktörer såsom skett under perioden. Bland annat kan nämnas satsningar på storstädernas kulturmiljöer, projekten *Agenda kulturarv* och *Svenska industriminnen*, bevarande av hällristningar, projekten

Skog & Historia och *Tradition och byggproduktion* samt satsningen på fäbod- och samekulturen.

3.1.2 Stort vårdbehov för den skyddade bebyggelsen och behovet av ökat skydd

Stödet till byggnadsvårdsinsatser har minskat under perioden samtidigt som vårdbehovet av landets byggnadsminnen är stort. Konsekvenserna av att anslaget används till allt fler områden blir bland annat att kulturmiljöområdets möjligheter att bidra till en god förvaltning av befintliga byggnadsminnen minskar. Det finns även ett stort behov av att byggnadsminnesskydda fler miljöer för att bättre använda och tillgängliggöra det unika och karaktäristiska och olika grupperas kulturarv. En nationell strategi som behandlar frågor om urval, tillgänglighet och resursanvändning behövs.

Under perioden 2000–2004 har bidragsbeslut avseende byggnadsvårdsinsatser haft lägre andel än tidigare och successivt minskat, från 145,9 mnkr år 2000 till 110,3 mnkr år 2004. Eftersom byggnadsvården utgör den ojämförligt största andelen av anslagets användning är det inte överraskande att fördelningen till detta område minskat när uppdraget vidgats och nya områden kommit till.

Riksantikvarieämbetet har analyserat stödet till byggnadsminnen som särskilt pekas ut i nuvarande bidragsförordning. Sedan 1995 har antalet byggnadsminnen ökat med cirka 700 objekt och omfattar i dagsläget 2 011 byggnadsminnen med mer än 5 000 byggnader. Av dessa nya byggnadsminnen har 288 tillkommit mellan åren 2000 och 2004.

Av länsstyrelsernas redovisningar i BEA framgår att under perioden 2000–2004 har länsstyrelserna i genomsnitt utbetalat cirka 40 mnkr per år i 28:26-medel till landets byggnadsminnen. Eftersom skyddsstatus inte alltid uppgetts kan detta belopp vara något högre. Här inkluderas inte Riksantikvarieämbetets utbetalade medel till byggnadsminnesersättningar (se bilaga 1). Utbetalade medel till byggnadsminnen har varit ungefär på samma nivå under perioden trots att fler byggnadsminnen tillkommit. Länsstyrelserna uppskattar att ett årligt belopp på cirka 90 mnkr under perioden 2000–2004 varit en mer realistisk nivå för att på ett tillfredsställande sätt kunnat bidra till en god förvaltning av landets byggnadsminnen.

Under perioden har även den genomsnittliga utbetalade summan minskat med cirka 25 procent. Detta är en önskvärd trend. Ägarna bör kunna ta ett större ekonomiskt ansvar i de fall då en byggnadsminnesförklaring ökar fastighetens värde.

Konsekvenserna av att resurserna till den nuvarande skyddade bebyggelsen är otillräcklig är bland annat att befintliga byggnadsminnen förfaller, kända vård- och underhållsbehov har skjutits på framtiden, vilket innebär fördyrande vårdinsatser på sikt. Dokumentationen är undermålig och vård- och underhållsplaner saknas i flertalet fall. Enligt uppgifter från länsstyrelserna är mindre än hälften av byggnadsminnena dokumenterade och 12 procent har vård- och underhållsplaner. Utgår vi strikt från Riksantikvarieämbetets allmänna råd gällande dokumentation av byggnadsminnen blir siffran betydligt lägre. Länsstyrelserna har en kontinuerlig dialog med ägarna av drygt en tredjedel av byggnadsminnena. Dialogen är en viktig förutsättning för att en god förvaltning ska kunna uppnås. Samtidigt har olika typer av informations- och utbildningsinsatser för bland annat ägare av byggnadsminnen genomförts i större omfattning än tidigare med stöd av 28:26-anslaget.

Det finns också ett behov av att skydda fler objekt/miljöer så att det som skyddas i högre grad tillhör det som är såväl karaktäristiskt och unikt för regionerna som för olika gruppers kulturarv och landet som helhet och att de miljöer som har eller ges ett skydd tillgängliggörs. Ett sådant förhållningssätt bidrar också på ett bättre sätt bland annat till att miljömålen *God bebyggd miljö* och *Ett rikt odlingslandskap* kan uppfyllas. Länsstyrelserna bedömer att ytterligare cirka 550 byggnadsminnen bör tillkomma under perioden 2006–2010 med hänsyn till målsättningen ovan. Det årliga resursbehovet för i dag befintliga byggnadsminnen uppskattas till cirka 100 mnkr per år. För tillkommande byggnadsminnen uppskattas behovet till 14 mnkr årligen, vilket innebär att det totala resursbehovet för byggnadsminnena tillsammans med kulturreservaten år 2010 är cirka 170 mnkr.*

Länsstyrelserna betonar att det är problematiskt att de i många fall inte utreder nya byggnadsminnesförklaringar. Detta gör att byggnadsminnesvärd bebyggelse inte kan skyddas i den omfattning som är önskvärd. Det innebär också att den skyddade bebyggelsen inte lever upp till att avspegla det som är unikt och karaktäristiskt för länen. Dagens byggnadsminnen och riksintressen för kulturmiljöområdet avspeglar endast en del av bredden i kulturarvet och historien. En nationell strategi behövs för att nyttja medlen mer effektivt och strategiskt. Skyddsregleringar med restriktioner som byggnadsminnesförklaring, områdesbestämmelser och reservatsbildning är viktiga och nöd-

vändiga kompletterande instrument, inte minst för att uppmärksamma värdet hos kulturhistoriska byggnader och miljöer. Samtidigt bör vikten även av andra insatser betonas för att skapa förutsättningar för en god förvaltning av bebyggelsemiljöer med kulturhistoriska värden och därmed ett långsiktigt skydd. Inte minst är nya insatser för ökad allmän tillgänglighet till byggnadsminnena en viktig fråga. Miljöernas användning och betydelse för den lokala och regionala utvecklingen bör lyftas fram i detta sammanhang. Riksantikvarieämbetet menar därför att byggnadsminnesproblematiken är central även med hänsyn till miljömålet *God bebyggd miljö*. Regeringen för ett likartat resonemang i miljömålspropositionen (2004/05:150).

3.1.3 Världsarv förpliktigar för nuvarande och kommande generationer

Kulturmiljöområdet måste ha en långsiktig, kontinuerlig ekonomisk bas för att i samverkan med olika aktörer bidra till en god förvaltning av våra världsarv. Vård- och informationsinsatserna blir alltför sårbara och kortsiktiga om projektmedel i alltför stor utsträckning är huvudfinansieringen.

Ett världsarv är en plats, en byggnad, ett monument eller ett naturområde som har så stora värden att det bidrar till förståelsen av jordklotets utveckling, människans historia och är så värdefullt att det är en angelägenhet för hela mänskligheten att bevara. Utnämningen av ett världsarv innebär förpliktelser för den stat som förbinder sig att vårda och förvalta platsen, byggnaden eller miljön så att den blir oförstörd för kommande generationer. Sverige har genom världsarvsutnämningarna hittills åtagit sig att skydda 14 världsarv för framtiden. 28:26-anslaget bidrar till att vårda och tillgängliggöra dessa världsarv.

28:26-anslaget har i stor omfattning bidragit bland annat till vård- och informationsinsatser som rör radiostationen i Grimeton och världsarvet Falun och Kopparbergslagen. Under perioden 2000–2004 har sammanlagt 28 mnkr av 28:26-anslaget gått till dessa objekt, varav 17 mnkr till Grimeton. Här har också respektive region bidragit med EU-medel, regionalekonomiska medel, arbetsmarknadsmedel och privata medel. Till världsarvet Falun och Kopparbergslagen uppgår samfinansieringsmedlen till 29 mnkr varav 10 mnkr utgör EU-medel, 7 mnkr utgör regionalpolitiska medel och 7 mnkr har utbetalats av olika stiftelser.

3.1.4 Fornlämningar – resurser med stor potential

Människors intresse för historiska och förhistoriska lämningar är stort och det finns en stor potential i att tillgängliggöra dessa ofta tätortsnära resurser i samverkan med skolor, hembygdsföreningar och besöksnäringen.

* Rättelse: Resursbehovet på cirka 170 mnkr gäller enbart byggnadsminnen. Det totala resursbehovet för byggnadsminnen och kulturreservat uppskattas till cirka 230 mnkr.

Forn- och ruinvårdens beroende av kortsiktiga arbetsmarknadspolitiska åtgärder är problematisk, liksom att möjligheterna att erhålla omkostnadsmedel för den vård som bedrivs inom arbetsmarknadspolitikens ram har minskat sedan mitten av 1990-talet. På grund av bristande resurser görs alltför sällan byggnadshistoriska dokumentationer när ruinrestaureringar genomförs, vilket innebär att den historiska kunskapen går förlorad.

Ökade resurser satsas på kontinuerlig fornvård samtidigt som färre objekt/miljöer vårdas på grund av minskade resurser inom arbetsmarknadspolitik. Det är en tydlig trend sedan flera år att arbetsmarknadsmedlen minskar, vilket medför större tryck på 28:26-anslaget för fornvården.

Ruinvården har ökat under perioden samtidigt som flera kostnadskrävande projekt inte ha kunnat prioriteras på grund av resursbrist i flera län. Det finns ett uppdämt behov av medel till ruinvård. Ruiner kan utgöra en fysisk fara och måste stängas om de inte vårdas, vilket är en oönskad och farlig utveckling i flera län. Detta är ett problem eftersom många ruiner är attraktiva besöksmål. Dokumentation av teknik och material förekommer ibland när restaureringar görs. Byggnadshistorisk dokumentation görs alltför sällan. Det historiska faktaunderlaget som förmedlas bygger i många fall på gammal kunskap, många gånger framtagen vid 1930-talets stora satsningar på våra monument. För att tillgodose det stora intresset som finns både hos allmänhet och inom forskningsvärlden för dessa anläggningar borde den historiska potentialen tas tillvara på ett bättre sätt än i dag.

Vårdade fornlämningar tillgängliggörs i ganska stor utsträckning genom ständigt förbättrad skyltning, sammanhållna miljöer, webbsatsningar samt insatser för funktionshinder och genom samverkan med olika aktörer. De förhistoriska och historiska lämningarna skulle dock kunna utvecklas till att vara en större resurs för skolor, hembygdsföreningar och turismsatsningar i samverkan med kommunerna genom att koppla de fysiska miljöerna till berättelser och gestaltning av olika slag. Kulturmiljöområdet regionalt, såsom läns museerna, har begränsade resurser att bedriva pedagogiskt arbete och verka utanför institutionerna annat än om man får särskilt stöd för detta. I kommunerna finns det begränsad kulturmiljökompetens och små resurser till kulturmiljöfrågor.

3.1.5 Konsekvenser av stormen Gudrun

Riksantikvarieämbetet har tillsammans med de berörda länsstyrelserna uppskattat att skadorna på kulturmiljön medför kostnader på cirka 70 mnkr.

Den 8 januari 2005 drabbades södra Sverige hårt av stormen *Gudrun*. Stora skador åsamkades skogarna med omfattande vindfällen, vilka på ett betydande sätt skadat det fysiska kulturarvet. Stormskador på framför allt forn-

lämningar, men också på byggnadsminnen, kyrkor, kyrkogårdar och begravningsplatser har rapporterats från Östergötlands, Jönköpings, Kronobergs, Kalmar, Skåne, Hallands och Västra Götalands län. Skadorna får konsekvenser under flera år framöver. Länsstyrelserna framhåller att det behövs utökade resurser för handläggning under minst två år för att kunna följa upprensingsarbetet med beslut och direkt rådgivning. Riksantikvarieämbetet har den 10 mars lämnat en skrivelse till Utbildnings- och kulturdepartementet som beskriver konsekvenserna av stormen. Riksantikvarieämbetet beslöt den 1 juli att fördela 4 mnkr av 28:26-anslaget under 2005 till berörda länsstyrelser för arbetet med skadeinventeringar, efterundersökningar och återställningsarbeten av stormskadorna.

3.1.6 Landskap växer igen om de inte vårdas

28:26-anslaget ger i sig och som tillägg till EU:s jordbruksstöd viktiga bidrag till landsbygdsutveckling i allmänhet och fortsatt hävd av odlingslandskapets kultur- och naturvärden i synnerhet. Utvecklingen av EU:s jordbrukspolitik får konsekvenser för möjligheterna att ta till vara odlingslandskapets kulturvärden.

Kulturresevat och andra vårdade miljöer i kulturlandskapet kräver kontinuerlig och långsiktig vård. Under perioden 2000–2004 har det gått cirka 130 mnkr till insatser i kulturlandskapet, varav drygt hälften rör kulturresevat. Sammanlagt har det utbetalats cirka 70 mnkr till kulturresevat och största delen av medlen redovisas inom användningsområdet kulturlandskap. Samfinansiering med EU-medel för dessa insatser har under perioden uppgått till 34 mnkr. Riksantikvarieämbetet har dock ingen samlad bild av hur mycket EU-stöd, i form av exempelvis EU:s miljöstöd som gått till insatser som rör odlingslandskapet i kulturresevat.

Miljöstöden inom EU:s jordbrukspolitik (CAP) ger i dag möjlighet för jordbrukare att erhålla stöd för vård av kulturhistoriskt värdefulla landskapselement. Stöden innebär att gårdar med ett minsta antal kulturbärande landskapselement vårdas och bevaras i helhetsmiljöer. Inför kommande perioder i CAP kan en eventuell neddragning av jordbruksstöden öka anspråken på 28:26-anslaget om dessa landskapselement ska fortsätta att hävdas. Effekten kan också bli motsatt om jordbruksstöden vidgas till att också innefatta jordbrukets ekonomibyggnader, vilket är angeläget med hänsyn till de stora anspråk som finns på denna bebyggelse typ inom ramen för 28:26-anslaget.

De fem Norrlandslänen har redan år 2000 i en skrivelse till regeringen och Riksantikvarieämbetet pekat på att de äldre ekonomibyggnaderna är starkt hotade och att det finns en överhängande risk att en hel landsdels kulturlandskap kommer att förlora sin särprägel. Länen anser att det behövs en kraftfull satsning med både omfattande upprustningar och en informations- och upplysnings-

kampanj för ladlandskapen i norra Sverige. Riksantikvarieämbetet har påbörjat ett arbete med att utveckla en strategi för hur ekonomibygnaderna kan bevaras och även komma till användning i större utsträckning eftersom detta är det bästa skyddet för ett långsiktigt bevarande. Hotet mot landsbygdens ekonomibygnader gäller hela landet och under perioden 2000–2004 har flera län arbetat med vård-, informations- och utbildningsinsatser gällande landsbygdens ekonomibygnader inom ramen för 28:26-anslaget och i samverkan med de insatser som görs inom miljöstödet (se avsnitt 12.4).

3.1.7 Kulturresevatens fortsatta utveckling är osäker

Arbetet med kulturresevat håller hög kvalitet och har inneburit ett stort lokalt och regionalt engagemang. Samtidigt har kulturresevat inte inrättats i den takt som tidigare förväntas. Detta kan bland annat förklaras av bristande resurser såväl gällande 28:26-anslaget som för länsstyrelsernas handläggning. Kulturresevat kräver kontinuitet och långsiktiga vård- och pedagogiska insatser. För att kulturmiljöområdet ska kunna fortsätta med inrättande av kulturresevat krävs ökade resurser.

Vid utgången av 2004 fanns det 20 av staten inrättade kulturresevat och två kommunalt inrättade resevat i 17 län. Under perioden 2000–2004 har cirka 70 mnkr av anslaget gått till kulturresevaten, varav nästan 20 mnkr år 2004. Knappt hälften av medlen har gått till restaureringsinsatser och vård- och underhållsåtgärder under perioden. För kulturresevaten krävs det dels medel för själva inrättandet, dels kontinuerliga medel så att långsiktig vård och tillgängliggörande för allmänheten kan garanteras.

År 2010 beräknar Riksantikvarieämbetet, med stöd av hittills gjorda erfarenheter, att kostnaden för kulturresevaten uppgår till drygt 76 mnkr. Beräkningen ger vid handen att det år 2010 finns 55 kulturresevat och att ett resevat i genomsnitt kostar 3,8 mnkr att inrätta samt 0,8 mnkr per år i löpande driftskostnad.

Vårdkostnaderna för befintliga kulturresevat kommer tillsammans med nya resevatsbildningar att innebära att kostnaderna för kulturresevaten kommer att uppta en allt större del av 28:26-anslaget.

3.1.8 Efterfrågan på bidrag till arkeologiska undersökningar vid bostadsbyggande ökar

Efterfrågan på bidrag till arkeologiska undersökningar vid bostadsbyggande visar på en betydande ökning under de senaste fem åren. En trend som Riksantikvarieämbetet bedömer kommer att hålla i sig så länge bostadsbyggandet i våra städer och tätorter ökar.

Bidrag lämnas i första hand till undersökning vid

förtätning av bebyggelse i redan tätbebyggda områden och i de äldre städerna berörs framför allt områden där det finns kulturlager från medeltid till 1700-tal. Kulturlagren från 1700-talet kan i många fall tillföra lika mycket ny kunskap om stadens historia och dess invånare som medeltida kulturlager.

3.2 Hållbar samhällsutveckling

3.2.1 Kulturarvet är en resurs för lokal och regional utveckling

Kulturmiljöområdet har kommit att spela en allt viktigare roll i det regionala utvecklingsarbetet för en hållbar utveckling. Runt om i landet har bedrivits många framgångsrika samverkansprojekt för bevarande, bruk och utveckling av olika kulturmiljöer.

Bidrag till insatser på kulturmiljöer är infrastrukturrella satsningar. Dessa kan vara svåra att mäta med kortsiktiga regionalekonomiska mått eftersom de reella effekterna av satsningarna ofta visar sig långt efter projektens slut.

Riksantikvarieämbetet anser att kulturmiljöområdet skulle kunna spela en större roll och i samverkan med olika aktörer initiera och stimulera insatser som kan bidra till en ökad sysselsättning samt lokal och regional utveckling, men då behöver det tillskjutas mer resurser.

Ett resurstillskott skulle behövas för framför allt tre huvudområden:

- Utveckling av kulturmiljöer som besöksmål och stödja näringslivsutveckling med kulturarvet som bas i samverkan med olika aktörer.
- Stöd till föreningars, skolors och enskildas intresse för den egna närmiljön för att ge en ökad förståelse och delaktighet i platsers förhistoriska och historiska utveckling och bidra till ett ökat socialt nätverksbyggande och en god livsmiljö. Riksantikvarieämbetet anser att ett aktivt förhållningssätt till platsens historia där en mångfald människor i dag lever och verkar påverkar människors möjligheter att gemensamt bygga en hållbar framtid för såväl individer som platser.
- Stöd till kunskapsunderlag för att ta till vara kulturmiljövärdena i samhällsplaneringen och uppfylla miljömålen samt för kulturmiljöområdets tvärsektorriella samverkan gällande bland annat regionalt utvecklingsarbete och underlag för miljömålsarbetet och en utökad samverkan med naturvården.

Samfinansiering med 28:26-anslaget har under perioden 2000–2004 redovisats i 26 procent av de beviljade bidragsbesluten. År 2004 var andelen 44 procent. Under 2000–2004 har 358 mnkr i 28:26-medel genererat sam-

finansiering med 1107 mnkr. EU-finansieringen står för 130 mnkr av dessa. Under år 2004 har cirka 80 projekt, fördelat på tolv län, bedrivits inom ramen för länens tillväxtprogram eller strukturfondsprogram. Totalt har 40 mnkr ur 28:26-anslaget utbetalats till dessa projekt. Samfinansieringsbeloppet har uppgått till 160 mnkr.

Under år 2004 har de insatser som gjorts för att bevara och utveckla kulturhistoriskt värdefulla objekt och miljöer inneburit att ett stort antal arbetstillfällen skapats. Under 2004 har 60 procent av de utbetalade medlen genererat cirka 130 000 dagsverken eller 650 årsverken. Tidigare år har beräkningar indikerat samma antal årsverken. Insatserna genererar dessutom ofta sysselsättning på lång sikt efter det att arbetet är avslutat eftersom dessa miljöer ofta utnyttjas som besöksmål.

Möjligheterna till samfinansiering av kulturmiljöinsatser förväntas minska framöver vilket kommer att leda till att anspråken på kulturmiljöområdets egna medel, 28:26-anslaget, sannolikt kommer att öka. De främsta orsakerna till detta är att EU-fondernas medel under denna programperiod snart är förbrukade och att förutsättningarna under nästa programperiod sannolikt kommer att förändras helt. Länsarbetsnämndernas så kallade otraditionella medel som ofta användes till samverkan med kulturmiljöområdet för byggnadsvård och fornvård har också minskat väsentligt. Det är angeläget att hitta bra samverkansformer både på nationell och regional nivå för till exempel arbetet med regionala utvecklings- och tillväxtprogram.

3.2.2 Potential för att utveckla kulturarvsturism

Möjligheterna att ta till vara kulturarvet och utveckla besöksmål av olika slag är stora och skulle kunna vara av större omfattning i hela landet. Kulturresevat och byggnadsminnen är exempel på intressanta turistmål som har bidragit till att till exempel utveckla småföretagsamhet. En ökad tillgänglighet till kulturmiljöerna såväl i fysisk som pedagogisk mening som också står i samklang med en varsam användning utgör en utvecklingspotential av turismen i många kulturmiljöer runt om i landet.

Det finns en stor potential för att öka den svenska turismen kopplat till kultur och historia. Internationellt är redan kulturarv en av de viktigare förutsättningarna för en utvecklad turistnäring och det lockar allt fler besökare. Att berätta och visa vår kultur och historia på ett intressant sätt är en av våra främsta produktionsresurser för en utvecklad turism. Det finns många bra berättelser och fantastiska miljöer att visa upp i Sverige och vi har i förhållande till andra europeiska stater satsat förhållandevis lite resurser på detta.

Kulturarvet och museernas pedagogiska verksamhet är en dåligt utnyttjad potential som kan utvecklas mer inom besöksnäringen. Museerna har kunskaper och kompetens

inom sina län och kan om de ges möjlighet bidra mer till att lyfta fram kulturarvet som en resurs i dessa sammanhang. Samverkan mellan kulturmiljöområdet och turistområdet behöver utvecklas såväl på nationell som på regional nivå.

3.2.3 Byggnadsvård – viktigt för vidmakthållande av kompetens, lokalt entreprenörskap och för byggandet av det hållbara samhället

För att vidmakthålla kompetensen i och erfarenhet av restaureringsarbete och för att nya företag inom byggnadsvårdsområdet ska utvecklas är det viktigt att byggnadsvårdsinsatser genomförs av en viss omfattning och kontinuitet. Det finns också ett stort behov av att byggbranschen får mer kunskap om traditionella material och metoder eftersom dagens byggtutbildning i stort sett saknar detta. Utan företag med kunskap om den äldre bebyggelsens material och tekniker minskar möjligheterna att tillvarata kulturhistoriska värden i bebyggelsen.

Under åren 1999–2001 bedrev Riksantikvarieämbetet projektet Tradition och byggproduktion i samverkan med det regionala kulturmiljöområdet i sju län. Hantverkare, projektörer, entreprenörer, antikvarier, kommunala tjänstemän, fastighetsägare, fastighetsmäklare och allmänheten erbjöds teoretiska och praktiska kurser samt seminarier i byggnadsvård. Startstöd gick även till regionala nätverk och en branschorganisation inom byggnadsvårdsområdet. En del län har fortsatt att arbeta med informations- och kommunikationsinsatser på detta sätt, vilket varit mycket uppskattat och bland annat bidragit till att kunskapsnivån vad gäller konkreta byggnadsvårdsåtgärder och förståelsen för äldre byggnaders särskilda krav har förbättrats i många län. I en del län såsom Halland och Dalarna har särskilda utbildningsinsatser för arbetslösa och praktik på kulturhistoriska objekt genomförts vilket bidragit till att restaurera och utveckla kulturhistorisk värdefull bebyggelse. Byggnadsvårdsinsatser generellt genomförs dock ofta av mindre företag med specialistkunskaper av olika slag och är viktiga inte minst för småföretagandet på landsbygden.

Byggföretag med kunskap om den äldre bebyggelsens material och tekniker är mycket viktiga för att de kulturhistoriska värdena ska kunna tas tillvara som en resurs i utvecklingen mot ett hållbart samhälle. Bidrag till byggnadsvård ger bra förutsättningar för byggnadsföretag med denna inriktning, inte minst lokalt.

Under senare år har det utvecklats nätverk och organisationer som specialiserat sig på byggnadsvård och som bedriver utbildning inom god byggnadsvård och har intresse och kunskap inom restaurering och traditionellt byggande. Här kan nämnas till exempel DaCapo i Mariestad, Nätverk för byggnadsvård på Gotland och Timmerdraget i Jämtland.

3.2.4 Ökat behov av kunskapsunderlag

För att kulturmiljöområdet ska kunna vara en drivande kraft i omställningen mot ett hållbart samhälle och bidra till att miljömålen uppfylls behövs nya eller utvecklade kunskapsunderlag.

28:26-anslaget kan sedan 1999 genom ett tillägg i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev användas till kunskapsunderlag. Högst 15 mnkr får användas till att förbättra kvaliteten på och tillgängligheten till kunskapsunderlag som i första hand är avsedda att användas regionalt. Under perioden 2000–2004 har projektet *Skog & Historia*, digitalisering av fornminnesinformation och projektet *Digitala historiska kartor* samt det industrihistoriska arvet prioriterats.

Det finns emellertid ett stort uppdämt behov av kunskapsunderlag inom kulturmiljöområdet som inte mer än till en liten del har kunnat tillgodoses. Behovet tydliggörs bland annat av länsstyrelsernas begäran om underlag inför Riksantikvarieämbetets fördelningsbeslut. Inför fördelningen 2004 ansökte länsstyrelserna om medel ur 28:26-anslaget till kunskapsunderlag för cirka 30 mnkr utöver de av Riksantikvarieämbetet prioriterade områdena. Behovet av kunskapsunderlag har inte tillgodosetts inom ramen för 28:26-anslaget.

Stora behov av kunskapsunderlag finns för att kulturmiljövärdena ska kunna tas till vara på ett bra sätt i samhällsplaneringen, för uppfyllande av miljömålen och för att olika kulturmiljöer ska kunna nyttjas och tillgängliggöras samtidigt som de kulturhistoriska värdena tas till vara. De befintliga kunskapsunderlagen är ofta föråldrade eller togs fram med andra syften än dagens. Underlag som beskriver samband, strukturer och karaktärsdrag saknas i stor utsträckning. Det finns ett stort behov av underlag för områden som ska exploateras, för bebyggelseområden som hotas av rivning, för fördjupade riksintressebeskrivningar, för miljömålsarbetet och för kulturmiljöprogram av olika slag.

Det finns också behov av underlag för kulturmiljöområdets deltagande i regionala utvecklingssammanhang. Exempel på det är underlag för framtagande av regionala strategier av olika slag och för tvärssektoriell samverkan i övrigt samt för prioriteringar av vad som är skyddsvärt och stödberättigat. Arbetssätten där flera aktörer är delaktiga i framtagande av olika kunskapsunderlag kan också behöva utvecklas.

3.2.5 Projektet Skog & Historia – angeläget för att miljömålet Levande skogar ska kunna uppfyllas

Kulturmiljöområdet och skogsvårdsorganisationen har tillsammans bedrivit projektet *Skog & Historia* för att skogsbruket ska ges bättre möjlighet att ta hänsyn till och und-

vika skador på fornlämningar och kulturhistoriska lämningar och för att få ett jämförbart kunskapsunderlag över hela landet. I miljömålspropositionen (2004/05:150) framhålls vikten av att projektet Skog & Historia får fortsätta för att kunna nå det tredje delmålet att skogsmarken ska brukas på sådant sätt att fornlämningar inte skadas och så att skador på övriga kända värdefulla kulturlämningar är försumbara senast år 2010.

Under den tioårsperiod som Skog & Historia har pågått har cirka 20 procent av skogsarealen inventerats. Ska kulturmiljöområdet klara att nå miljömålet till år 2010 behöver det tillföras uppskattningsvis 30 mnkr årligen under perioden 2006–2010 för kvalitetssäkring. Därtill kommer skogsvårdsorganisationens behov av finansiering för sina delar i projektet. Förutsättningen är att inventering utförs och finansieras inom ramen för arbetsmarknadspolitiken. Efter 2010 finns behov av kompletterande kvalitetsarbeten för området under cirka 3 till 5 år.

3.2.6 Utvecklad samverkan mellan kulturmiljöområdet och naturvården behövs

Samverkan mellan kulturmiljöområdet och naturvården behöver utvecklas och resurser för denna tvärssektoriella samverkan behöver säkerställas.

Det finns många samband mellan kulturmiljöområdet och naturvården. Många miljöer, till exempel kultur- och naturreservat, är skyddsvärda såväl för sin kulturmiljö som för den biologiska mångfalden. Dessa samband behöver synliggöras och förstärkas och resurserna samordnas samt gränsdragningsproblematiken ses över för att bättre utnyttja samhällets totala resurser för de två skilda reservatsformerna.

Naturvårdens arbete med bland annat naturreservat, kommunala naturvårdsobjekt, Natura 2000-områden och arbetet med förorenad mark ställer krav på att förutom naturvården också identifiera och vårda områdenas kulturmiljövärden. I dag har länsstyrelsernas kulturmiljöfunktioner begränsade resurser att på ett tillfredsställande sätt delta i detta tvärssektoriella arbete (se kapitel 16).

Behovet av tvärssektoriell samverkan är också stort inom ramen för miljömålsarbetet. Detta kan exemplifieras med delmål 3 i miljömålet *Storslagen fjällmiljö*, som innebär att senast år 2010 ska merparten av områden med representativa höga natur- och kulturvården i fjällområdet ha ett långsiktigt skydd som vid behov omfattar skötsel och restaurering. Av miljömålspropositionen (2004/2005:150) framgår att stora områden i fjällen redan är skyddade som nationalparker och naturreservat, men att kunskapen om kulturvärdena är dålig och kräver kunskapsupbyggnad.

3.3 Allas förståelse, delaktighet och ansvarstagande samt Nationell och internationell solidaritet och respekt inför olika gruppers kulturarv

En rad insatser har gjorts med stöd av 28:26-anslaget för att öka tillgängligheten till, delaktigheten i och förståelsen och ansvarstagandet för kulturarvet i strävan att förnya kulturarvsarbetet i demokratisk anda i enlighet med kulturmiljöområdets verksamhetsmål. Exempel på detta är projektet Agenda kulturarv, arbetet med det moderna samhällets och industrisamhällets kulturarv, kulturresevat, stöd till arbetslivsmuseer och till lokala initiativ i övrigt, samt den ökade satsningen som skett på informations- och kommunikationsinsatser såsom stöd till nätverk, utbildningsinsatser, webbsatsningar, pedagogiska insatser och särskilda insatser för funktionshindrade.

De ökade insatserna har inneburit att många nya kontaktytor skapats och att intresset och förväntningarna från många aktörer ökat. Kulturmiljöområdet har emellertid svårt att leva upp till förväntningarna på ett fortsatt offensivt kulturmiljöarbete på många fler arenor om inte ytterligare resurser tillförs. Bland annat borde föreningslivets engagemang inom kulturmiljöområdet i högre grad kunna stödjas med projektmedel.

Arbetet med att utveckla mångfaldsperspektivet i kulturarvsarbetet har bara börjat. Genom de projekt som påbörjats skapas förväntningar på en fortsättning och även en utvidgning av kulturarvsarbetet. Samhällets intentioner är att landets nationella minoriteter måste få ta en större plats i kulturarvsarbetet än tidigare.

3.3.1 Bristande resurser – demokratiskt problem

Behovet av att leva upp till ovanstående målsättning har inneburit en ökad satsning på informations- och kommunikationsinsatser. Som exempel kan nämnas att inom området bebyggelse har länsstyrelsernas utbetalade medel för information/tillgängliggörande ökat från 4,6 mnkr år 2000 till 21,6 mnkr år 2004.

Det finns ett stort lokalt engagemang för att vårda kulturarvet och ett ökat intresse för kunskap om den egna närmiljön samt att tillgängliggöra kulturmiljöer för exempelvis skolor och turismändamål. Anslaget har till viss del använts för sådana insatser. Här finns dock en stor utvecklingspotential bland annat bör föreningslivets engagemang för kulturmiljövårdsarbete i högre grad kunna stödjas med projektmedel. Den rådande anslagsnivån innebär dock att kulturmiljöområdet måste avslå många ärenden som egentligen varit stödberättigade, att människor avråds från att söka om bidrag och att många län har svårt att driva större kulturmiljöprojekt i samverkan med olika aktörer. De förväntningar som projektet *Agenda kulturarv* har väckt är också angelägna att kunna svara upp mot.

Resultat, erfarenheter och kunskapsutbyte av enskilda byggnadsvårdsinsatser tillgängliggörs till en del genom så kallade öppna restaureringar och att media bjuds in. Riksantikvarieämbetet anser dock att erfarenheterna och kunskapsutbytet från enskilda restaureringar bör spridas på ett bättre sätt. Dessa kan fungera som förebilder och inspirerande exempel på hur olika aktörer kan arbeta för att förvalta och ta till vara kulturhistoriska värden i olika miljöer.

I utvecklingen av det nya datasystem som ska ersätta BEA för registrering och uppföljning av 28:26-anslaget kommer Riksantikvarieämbetet att utreda om det ska finnas möjlighet att länka rapporter och utveckla sökordssystem för att olika aktörer ska kunna ta del av erfarenheter som gjorts inom de projekt som fått 28:26-bidrag.

3.3.2 Etnisk mångfald

För att främja den etniskt/språkliga kulturella mångfalden har projekt under perioden 2000–2004 pågått för några av Sveriges nationella minoriteter. Insatser för tornedalskulturen och sverige-finnarna har gjorts under perioden och under år 2005 görs en särskild satsning på det romska kulturarvet i Jämtland.

Arbetet med det samiska kulturarvet har ingått i en särskild satsning som påbörjades redan 1998. Satsningen hade enligt de utvärderingar som gjorts haft stor betydelse för det samiska kulturarvet. Miljöer har restaurerats och angelägna dokumentationer har gjorts. Informationsinsatser och att miljöerna tillgängliggjorts för allmänheten har ofta varit viktiga inslag. På några platser har småskalig turism utvecklats. Resultaten av satsningen har tidigare redovisats till regeringen i rapporten *Bevarandet av det samiska kulturarvet 1998–2000*.

3.3.3 Moderna samhällets kulturarv

Kulturmiljöarbetet kring moderna kulturarv har öppnat för många nya frågeställningar. Moderna kulturarv ger nya grupper i samhället en ingång till kulturarvet genom de egna erfarenheterna av arbetslivets miljöer eller det dagliga livets upplevelser av bebyggelse och landskap. Historie-skrivning är därför ett centralt begrepp i detta sammanhang där kulturmiljöområdet har börjat att mer systematiskt uppmärksamma vems historia som skrivs, vilka som är delaktiga och vilka miljöer som tillmäts kulturhistoriska värden. Kulturarvet som en källa till förankring och identitet är också centralt tema för de mångfaldsperspektiv som kan lyftas fram, särskilt i efterkrigstidens samhälle.

Det samhälleliga målet om en långsiktig hållbar utveckling innebär för arbetet med moderna och industrihistoriska kulturarv att bidra med kunskapsuppbyggnad och metodutveckling om hur miljöer kan förvaltas och kulturmiljövärden tillvaratas i förändringssituationer. Syn-

sättet att kulturmiljövärden kan identifieras och utvecklas i dialog med boende och brukare är centralt för ett kulturmiljöarbete som verkar mitt i samhällsprocesserna och mitt i människors dagliga liv.

3.3.4 Industrisamhällets kulturarv

Industrialiseringens effekter har omformat och påverkat våra liv i de mest skiftande hänseenden från materiell hälsa, möjligheter till kommunikation, transporter och boende till landskapets utformning. Att bevara och bruka det industrihistoriska arvet medför särskilda ställningstaganden bland annat eftersom anläggningarna ofta är storskaliga, komplexa och därmed resurskrävande. Att bruka det industrihistoriska arvet leder till frågor om vad industriminnen kan betyda för samhälle och individ i samtid och framtid. Förutom den särskilda satsningen som regeringen bedrev under perioden 1999–2001 med 28:26-anslaget och som inte beskrivs i denna rapport så har det industrihistoriska arbetet varit prioriterat vid Riksantikvarieämbetets fördelning av medel för kunskapsunderlag till länsstyrelserna under 2001 (avsnitt 9.1). Dessutom har utvecklingsprojektet *Svenska industriminnen* bedrivits med stöd från 28:26-anslaget (se avsnitt 12.3.2). Därutöver har ett särskilt bidrag inrättats till det stora engagemang och intresse som finns för arbetslivsmuseer, vilket beskrivs nedan. Som också framgår av bilaga 7 har länsstyrelserna med de medel de fördelar prioriterat satsningar på industrisamhällets kulturarv.

Den ökade samverkan mellan aktörer såsom kommuner, regionala och nationella myndigheter, näringsliv, fackföreningsrörelse och ideella föreningar har gjort att möjligheterna att ta till vara det industrihistoriska arvet har ökat. De industrihistoriska miljöerna ses i dag i många fall snarare som en resurs än som en belastning, vilket exemplifieras i kapitel 11.

Bidraget till arbetslivsmuseer spelar en stor roll för att stärka och uppmuntra det stora kulturhistoriska arbete som utförs ideellt i alla arbetslivsmuseer och det intresse som dessa skapar hos en stor allmänhet. Bidragen bidrar till nya möten människor emellan och till att många människors berättelser förs vidare till nya grupper och nya sammanhang. Under perioden har över en miljon personer berörts som aktiva utförare eller besökare genom de 16 mnkr som fördelats. Behovet och angelägenheten av bidragen speglas genom det stora antalet ansökningar, mellan 300 och 400, och de sökta beloppen, mellan 40 och 70 mnkr årligen under perioden 2001–2004. Att staten genom detta bidrag visar sitt intresse och sin uppskattning av det stora ideella arbete som läggs ned kan inte över-skattas. Det tas som ett erkännande och en bekräftelse på att arbetet är viktigt. Därför är det angeläget att kulturmiljöområdet även fortsättningsvis kan stödja denna typ av verksamhet.

3.3.5 Skog & Historia

Projektet *Skog & Historia* syftar även till att öka den regionala och lokala delaktigheten i kunskapsprojekt och ge arbetslösa en möjlighet att komma tillbaka till arbetslivet.

4 Översiktligt om 28:26-anslagets användning 2000–2004

28:26-anslaget används huvudsakligen till att vårda, bygga upp kunskap, informera om och tillgängliggöra kulturhistoriskt värdefulla byggnader, landskap och fornlämningar. I det följande framgår fördelningen av anslaget under perioden 2000–2004.

4.1 Utbetalade medel under perioden 2000–2004

Totalt

Riksantikvarieämbetet har under perioden beslutat om och utbetalat 173,7 mnkr, eller 14 procent av vad som totalt utbetalats. Av dessa har 39,3 mnkr utbetalats till projekten *Agenda kulturarv* och *Storstadens arkitektur ock kulturmiljö* samt till arbetslivsmuseer.

Länsstyrelserna har beslutat om 1 094,9 mnkr, eller 86 procent av vad som totalt utbetalats. Av dessa har 13,2 mnkr utbetalats till projektet *Agenda kulturarv*.

Medel beslutade av Riksantikvarieämbetet

Som framgår av tabellen nedan så har huvuddelen av de medel som Riksantikvarieämbetet beslutat om utbetalats till bebyggelse. De medel som utbetalats till projektet *Agenda kulturarv* redovisas under bebyggelse. De medel som Riksantikvarieämbetet beslutat om redovisas i bilaga 1.

Medel beslutade av länsstyrelserna

Även de medel som länsstyrelserna beslutat om har till största delen utbetalats till bebyggelse, totalt 751,8 mnkr. Andelen har minskat från 78 procent år 2000 till 62 procent år 2004.

Medel som Riksantikvarieämbetet och länsstyrelserna har beslutat om

	2000	2001	2002	2003	2004	Totalt
För Riksantikvarieämbetets direkta beslut	32,9	39,5	38,3	36,4	26,6	173,7
varav till <i>Agenda kulturarv</i>			3,4	3,3		6,7
varav till <i>Storstadssatsningen</i>	8,6	8,0				16,6
varav arbetslivsmuseer		4,0	4,0	4,0	4,0	16,0
För länsstyrelsernas beslut	200,2	205,2	237,4	222,7	229,4	1 094,9
varav till <i>Agenda kulturarv</i>			6,5	6,7		13,2
Totalt	233,1	244,7	275,7	259,1	256,0	1 268,6

Figur 3. Utbetalade medel 2000–2004 fördelade på Riksantikvarieämbetets och länsstyrelsernas beslut.

Medel som Riksantikvarieämbetet har beslutat om

	Utbetalade medel, mnkr					Utbetalade medel, procent				
	2000	2001	2002	2003	2004	2000	2001	2002	2003	2004
Bebyggelse	24,9	27,2	31,1	23,0	10,0	75	69	82	63	38
Kulturlandskap	0,5	0,3	0,1	0	0	2	1	0	0	0
Fornlämningar	1,5	5,4	2,7	9,3	10,1	5	14	7	26	38
Arkeologi	6,0	6,6	4,4	4,1	6,5	18	16	11	11	24
Totalt	32,9	39,5	38,3	36,4	26,6	100	100	100	100	100

Figur 4. Utbetalade medel fördelade på olika användningsområden åren 2000–2004. Medel som har beslutats av Riksantikvarieämbetet.

Medel som länsstyrelserna har beslutat om

	Utbetalade medel, mnkr					Utbetalade medel, procent				
	2000	2001	2002	2003	2004	2000	2001	2002	2003	2004
Bebyggelse	155,7	143,9	160,6	148,5	143,2	78	70	68	67	62
Kulturlandskap	17,5	27,2	27,9	27,6	28,7	9	13	12	12	13
Fornlämningar	20,6	27,9	40,9	36,6	38,2	10	14	17	16	17
Arkeologi	6,4	6,2	8,0	10,0	19,3	3	3	3	4	8
Totalt	200,2	205,2	237,4	222,7	229,4	100	100	100	100	100

Figur 5. Utbetalade medel fördelade på olika användningsområden åren 2000–2004. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

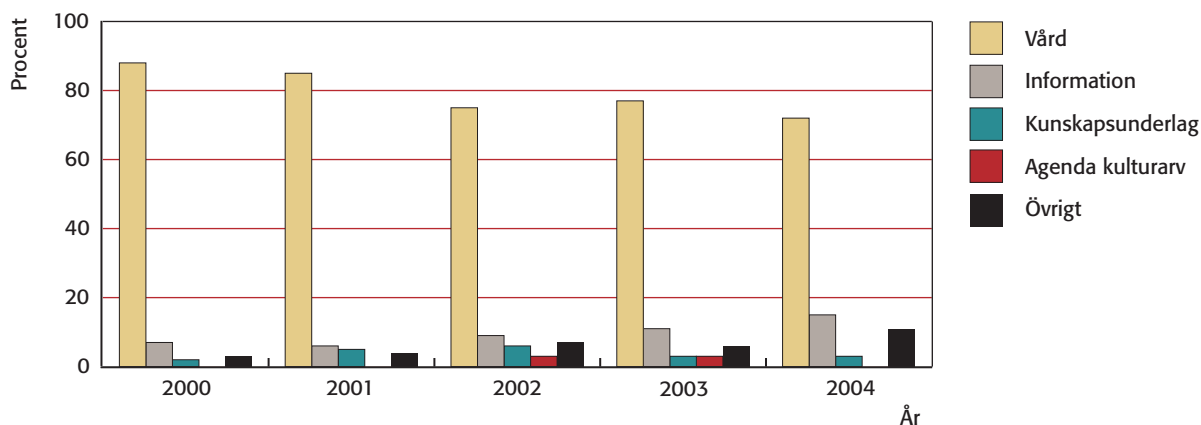
Till kulturlandskap har totalt under perioden utbetalats 128,9 mnkr. År 2001 ökade utbetalningarna med 9,7 mnkr beroende på att arbetet med skyddsinstrumentet kulturreservat kom igång då. Till skyddsinstrumentet kulturreservat som främst redovisas under kulturlandskap har under perioden utbetalats 69,8 mnkr. Till fornlämningar har under perioden totalt utbetalats 164,2 mnkr. Andelen har ökat från 10 procent år 2000 till 17 procent år 2004. Ökningen beror dels på att utbetalningarna till kunskapsunderlag, projektet *Skog & Historia* och digitalisering har ökat från 2,1 mnkr år 2000 till 5,6 mnkr år 2004. Totalt har 34,6 mnkr utbetalats. Dessutom har omkostnadsmedlen från länsarbetsnämnderna minskat till fornvård, vilket gör att kulturmiljöområdet betalat en större andel för dessa insatser. Både kulturlandskapsvård och fornvård utförs i hög grad på kulturmiljöområdets initiativ och är ofta uppbundna av långsiktiga avtal medan byggnadsvården, med undantag från några län, i högre grad bygger på inkomna ansökningar. Till arkeologiska insatser har under perioden totalt 49,8 mnkr utbetalats. Av dessa har

33,5 mnkr utbetalats till arkeologiska undersökningar vid bostadsbyggande, varav 15,4 mnkr år 2004.

Medel har framför allt utbetalats till olika vårdinsatser. Under perioden 2000–2004 var andelen 79 procent. Andelen har emellertid minskat under perioden från 88 procent år 2000 till 72 procent under år 2004.

I bilaga 8 redovisas utbetalade medel fördelade på olika insatser inom användningsområdena bebyggelse, kulturlandskapsvård och fornlämningar per län under år 2004.

Av figur 6 framgår att utbetalade medel för information/tillgängliggörande har ökat med 8 procentenheter mellan år 2000 och 2004 och utgör år 2004 15 procent. Under åren 2002 och 2003 användes 13,2 mnkr till projektet *Agenda kulturarv*. Till olika kunskapsunderlag har utbetalats 41,8 mnkr, eller 3 procent* under perioden. De medel som utbetalats under övrigt avser bland annat kostnader för antikvarisk kontroll, olika utvecklingsprojekt, kulturmiljöprogram samt intrångsersättningar till kulturreservaten. I kommande kapitel 5–9 redovisas fördelning av de olika insatserna per användningsområde mer i detalj.

Figur 6. Utbetalade medel fördelade på olika insatser inom användningsområdena bebyggelse, kulturlandskapsvård och fornlämningar åren 2000–2004. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

* Rättelse: Andelen av länsstyrelsernas beslutade medel som har gått till kunskapsunderlag är 4 procent.

5 Bebyggelse

5.1 Bebyggelse – utbetalade medel åren 2000–2004

Utbetalade medel till bebyggelse har minskat från 155,7 mnkr år 2000 till 143,2 mnkr år 2004, dvs. med 16 procent. År 2000 berörde dessa beslut 1113 ärenden eller 1 074 objekt/projekt och år 2004 1 257 ärenden eller 1 239 objekt/projekt.

I bilaga 2 redovisas utbetalat belopp för respektive länsstyrelse för åren 2000–2004.

I det följande redovisas det som berör de olika insatserna.

5.2 Vård av bebyggelsen

Stöd för vård av bebyggelsen utgör den största andelen av de medel som utbetalats. Under perioden 2000–2004 har emellertid vårdinsatserna minskat med 36 mnkr mellan år 2000 och 2004 eller från 94 procent till 77 procent av det

som totalt utbetalats för bebyggelse respektive år. Det är en generell tendens för i princip alla län att bidrag för vård av bebyggelse minskar. Det genomsnittliga bidraget per ärende har minskat från 147 tkr år 2000 till 110 tkr år 2004.

Minskningen beror framför allt på att antalet större projekt minskat under perioden. Utbetalning till projekt över 1 mnkr har minskat från 28,9 mnkr för 14 projekt år 2000 till 10,4 mnkr för 7 projekt 2004. Andelen byggnadsvårdsmedel för projekt över 1 mnkr utgjorde 19,5 procent år 2000 och 8,6 procent år 2004.

I flera län är det en medveten strategi att fördela medlen till många aktörer inom prioriterade insatsområden genom mindre bidrag. I exempelvis Kalmar län har man under en treårsperiod arbetat med prioriterade insatsområden såsom världsarvet Södra Ölands odlingslandskap, kust och skärgårdsmiljöer samt Smålands inland och högländ där man satsat på viktiga karaktärprofiler såsom Ölands väderkvarnar och båthus. I Gävleborgs län har många små och medelstora projekt kunnat genomföras. Man har främst satsat på profilområdena kulturlandskapet och skogen och

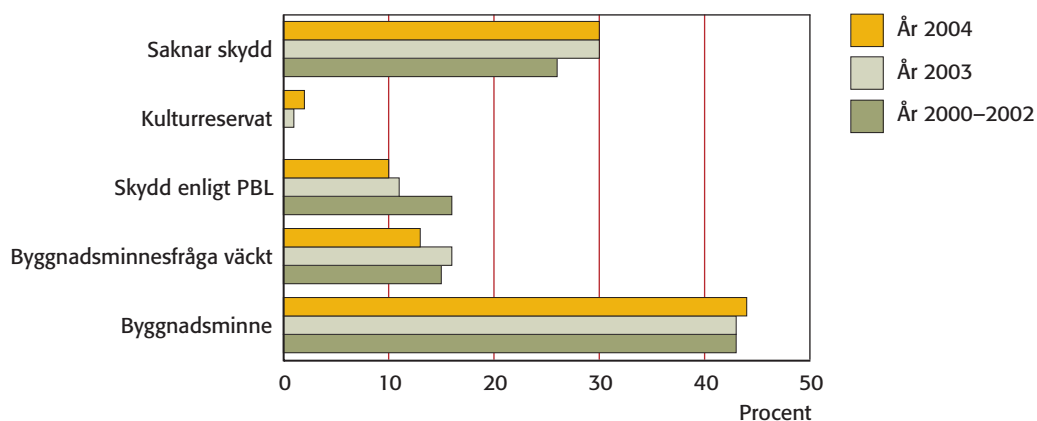
Insats i mnkr	2000	2001	2002	2003	2004	Totalt
Vård av bebyggelsen	145,9	132,6	136,2	122,9	110,3	647,8
Information/tillgängliggörande	4,7	4,5	8,9	11,4	21,6	51,1
Övrigt	5,1	6,8	15,4	14,1*	11,3	52,7
Totalt	155,7	143,9	160,6	148,4*	143,2	751,7

Figur 7. Utbetalade medel fördelade på olika insatser åren 2000–2004. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

År	> 1 mnkr	500 tkr – 1 mnkr	200–500 tkr	100–200 tkr	50–100 tkr	< 50 tkr	Totalt
2000	14	46	134	173	216	411	994
2001	15	34	140	158	215	429	991
2002	12	34	143	226	203	532	1 150
2003	14	22	138	168	195	418	955
2004	7	22	127	181	203	462	1 002

Figur 8. Antal ärenden med utbetalat belopp per ärende åren 2000–2004. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

* Rättelse figur 7: Ingående belopp för övrigt år 2003 ska vara 14,2 mnkr. Totalsumman blir då 148,5 mnkr.

Figur 9. Andel utbetalade medel till bebyggelse med olika skyddsstatus. Ifyllnadsgraden av skyddsstatus var åren 2000–2002 66 procent och åren 2000–2004 80 procent. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

bland annat satsat på jordbrukets överloppsbyggnader såsom ekonomibyggnader och härbren, de unika hälsingegårdarna och fäbodmiljöer.

Ofta måste emellertid akuta insatser prioriteras, vilket kan innebära att helheten får en underordnad betydelse och man har svårt att ta samlade grepp i de fall där annan finansiering förutom fastighetsägarnas är svår att få till stånd. Detta leder till bristande kontinuitet, mindre förebyggande åtgärder och i sämsta fall accelererande förfall.

Flera län påpekar dock att en påtaglig konsekvens av att kostnadskrävande projekt inte ges utrymme är att de strategier som upprättas i kulturmiljöprogrammen sätts ur spel vilket kan leda till en snedvriden bild av länets historia. Exempel på detta är byggnadsminnena i Sundsvalls stenstad som är en viktig profil i länet och där kulturmiljöområdet och fastighetsägarna har ett omfattande samarbete. Ökade medel från 28:26-anslaget kan leda till att de kulturhistoriska värdena tas till vara på ett bättre sätt. I Gävleborgs län har man inte kunnat tillgodose kulturvärdena inom profilområdena bruksmiljöerna och kusten vilket beror på en alltför hög kostnadsnivå för restaurering av dessa miljöer. Det har också medfört att man inte kunnat möta det engagemang från intresseföreningar och allmänheten som finns kring våra bruks- och industri lämningar.

Många län ger en allt mindre bidragsprocent till antikvariska överkostnader och låter fastighetsägaren betala mer, vilket också bidragit till en lägre genomsnittskostnad per ärende vilket får anses vara en naturlig och rimlig utveckling.

Stockholms, Dalarnas och Hallands län var de län som år 2000 beslutade om störst andel medel per ärende, 450 till 365 tkr/ärende. Detta förklaras bland annat av att många stora och kostnadskrävande projekt drog mycket medel i början av perioden, men i takt med minskade insatser till dessa projekt har genomsnittskostnaden per ärende minskat.

Exempel på sådana projekt är grundförstärkning i

Gamla stan, Tjolöholms slott och Grimetons radiomaster, Stjärnsunds herrgård och industriområdet Koppardalen i Avesta. Exempel på andra större kostnadskrävande projekt som bedrivits under perioden är stöd till Pershyttans bergsmansby som är nyblivet kulturresevat i Örebro län, Sjöo slott i Uppsala län och Ångkraftverket i Västerås.

5.3 Bebyggelsens skydd

Figur 9 redovisar hur stor andel av de utbetalade medlen till vård av bebyggelse som gått till objekt med olika typer av skyddsstatus under de senaste fem åren. Uppgifterna bygger på information från de registreringar som länsstyrelserna gjort.

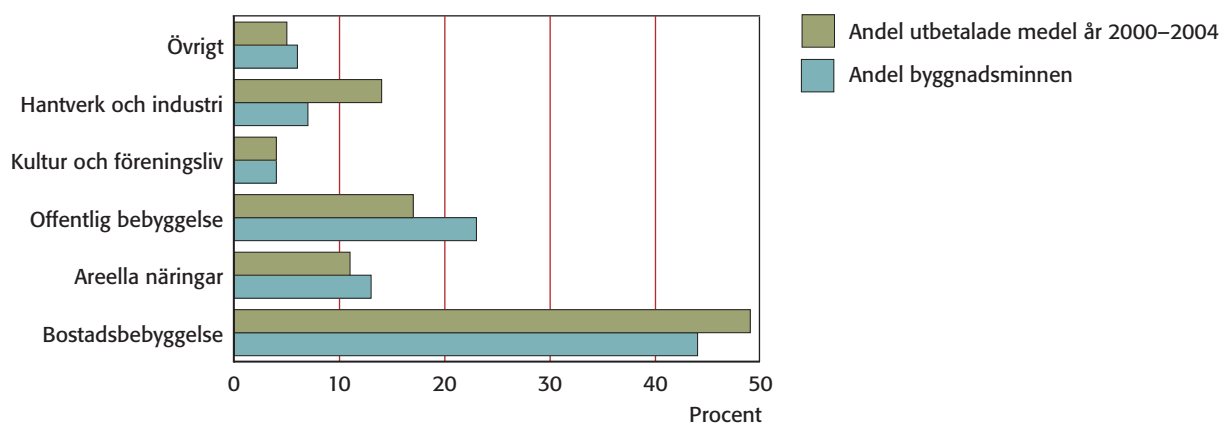
5.3.1 Byggnadsminnen

Under perioden har drygt 40 procent av medlen utbetalats till landets byggnadsminnen. Andelen har ökat under perioden. Under år 2004 fick totalt 336 byggnadsminnen stöd. Till exempel har 28:26-anslaget gjort det möjligt att bevara de kulturhistoriska kvalitéterna i byggnadsminnet biografen Röda Kvarn i Borås. Detta har bidragit till att förstärka upplevelsen av biobesöket och byggnaden som biograf. I Kalmar län har kommunens och länsstyrelsens insatser för byggnadsminnet Olssonska gården inneburit att den tidigare rivningshotade anläggningen nu är betydelsefull för utvecklingen av centralorten i Torsås.

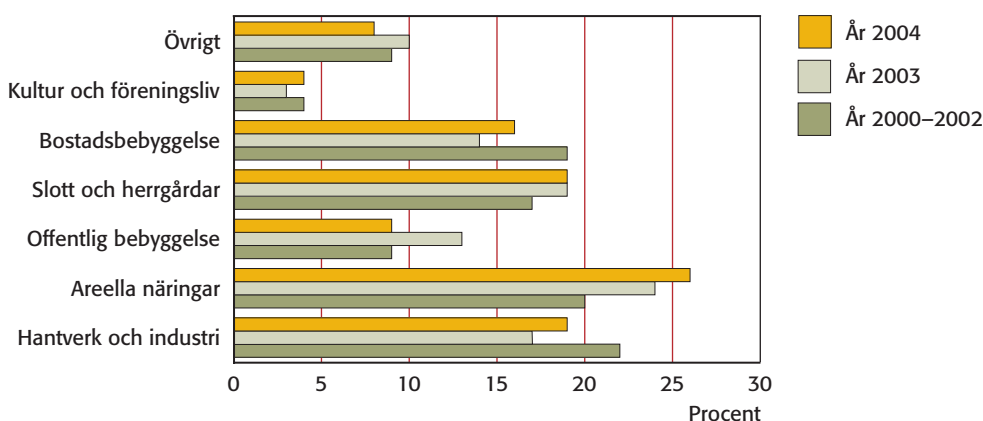
Sedan 1995 har antalet byggnadsminnen ökat med cirka 700 objekt och omfattar i dagsläget 2011 med mer än 5 000 byggnader. 288 av dessa nya byggnadsminnen har tillkommit under perioden 2000–2004.

Vad gäller byggnadsminnena menar Riksantikvarieämbetet att det behövs en nationell strategi för urval, prioritering och hantering av byggnadsminnena.

I kategorin bostadsbebyggelse ingår bland annat olika

Figur 10. Andel byggnadsminnen per den 31 december 2004, enligt Riksantikvarieämbetets byggnadsregister och andel utbetalade medel inom olika kategorier under perioden 2000–2004. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

Figur 11. Utbetalade medel till vård av bebyggelse fördelade på olika kategorier. Ifyllnadsgraden av olika kategorier var under perioden 88 procent. Medel som beslutats av länsstyrelserna.

slott och herrgårdar som på grund av sin omfattning och komplexitet är resurskrävande men i många fall attraktiva besöksmål. Satsningarna innebär också att kulturmiljöområdet har underlättat ett bevarande av exempel på flertalet konst- och arkitekturstilar.

I syfte att åstadkomma en långsiktigt hållbar förvaltning av byggnadsminnena upprättas successivt vårdplaner i samverkan med fastighetsägarna. I flera län arrangeras också nätverksträffar och utbildningar för erfarenhetsutbyte och kvalitetssäkring.

5.3.2 Formellt skydd saknas

Under perioden har 28 procent av medlen gått till bebyggelse som saknar formellt skydd. Tendensen är att stöd till denna kategori ökat under perioden från 24 procent under perioden 2000–2002 till 30 procent år 2004. Detta har flera orsaker. En förklaring är att flera länsstyrelser nedprioriterat arbetet med byggnadsminnesförklaringar, trots att de flesta anser att många objekt/miljöer borde komma ifråga för att länens byggnadsminnen bättre ska spegla det som är karaktäristiskt och unikt i respektive län och i

landet som helhet. Medlen till byggnadsvård har minskat på grund av att andra insatser prioriterats och anslagsmedlen inte har ökat i förhållande till behoven.

En annan förklaring är att många län i ökad omfattning satsat på bland annat lantbrukets och skärgårdens ekonomibyggnader samt på industrimiljöer, vilka i varierande grad är skyddade. Dessa byggnader är viktiga för karaktären i landskapet och viktiga för länens kulturmiljöprofil. Byggnaderna är i dag ofta hotade eftersom de i stor utsträckning saknar användning. Ytterligare en förklaring är valet att stödja lokalt engagemang av olika slag som inte i första hand handlar om stöd till byggnadens kulturhistoriska värde utan mer en form av uppmuntringsbidrag till ett lokalt engagemang för kulturarvet.

5.3.3 Byggnadskategorier

I figur 11 redovisas fördelningen av medel till vård av bebyggelsen på olika byggnadskategorier under perioden 2000–2004.

Kategorin hantverk och industri omfattar det svenska industrisamhällets kulturarv och har under perioden

omfattat cirka 20 procent av utbetalade medel till byggnadsvård. Industrianläggningar är ofta komplexa miljöer som kräver stora resurser och en bred samverkan mellan olika aktörer. Många gånger sker en samfinansiering i dessa projekt där kulturmiljöområdet med medel och kunskap bidrar till att de kulturhistoriska värdena kan tas tillvara samtidigt som miljöerna ofta kan nyttjas till andra ändamål. Att flera parter på olika sätt bidrar till att vårda dessa objekt/miljöer leder till att kunskap och engagemang sprids samt att bestående nätverk och samarbetskonstellationer skapas.

Utbetalade medel till areella näringar har ökat under perioden. De flesta av objekten/miljöerna inom kategorin areella näringar är inte skyddade men ändå viktiga för länens kulturmiljöprofiler (se avsnitt 5.4). Objekt/miljöer inom kategorin slott och herrgårdar har i genomsnitt tilldelats 17 procent av medlen under perioden. Många av de byggnader och anläggningar som har fått medel utgör betydelsefulla miljöer från medeltid fram till våra dagar. Många objekt är attraktiva besöksmål. En kontinuerlig upprustning av huvudbyggnader, ekonomibyggnader och parker har bidragit till att platsernas attraktionskraft har ökat. I kategorin offentlig bebyggelse, som utgör i genomsnitt 10 procent under perioden, har medel bland annat beviljats till radiostationen i Grimeton som 2004 blev utsedd till världsarv av Unesco.

5.4 Länens kulturmiljöprofiler, hotad bebyggelse

Betydande satsningar har gjorts på den särpräglade kulturmiljön i respektive län, definierade i länens kulturmiljöprofiler. Detta har i många län inneburit en prioritering av de byggnader på landsbygden som i dag saknar användning och därmed ofta är allvarligt hotade. Insatserna syftar ytterst till att behålla kulturlandskapets karaktär och värden och utgör en viktig del i uppfyllandet av miljömålen *Ett rikt odlingslandskap* och *God bebyggd miljö*. Oftast kombineras vårdinsatserna med informations- och kunskapsuppbyggande insatser. Här ibland kan nämnas fåbodarna och lador i Norrlandsläna, vallonbruken i Uppsala län, de storbyggda och rikt dekorerade herrstugorna på hälsingegårdarna; smedjor, tvättstugor, stall, arbetarbostäder och magasin som hör till herr-

gårdsmiljöerna i bland annat Södermanlands län, de öländska väderkvarnarna, skärgårdarnas båthus och ladugårdar, Gotlands agtäkta hus, finngårdar i Värmland och frikyrkobyggnader i Jönköpings län.

5.5 Information och tillgängliggörande

Utbetalade medel för information och tillgänglighet har ökat med 16,9 mnkr sedan år 2000 och utgör år 2004 21,6 mnkr. Behovet av att öka människors förståelse för och kunskap om kulturarvsfrågor och att öka tillgängligheten till kulturarvet och spegla olika gruppers kulturarv samt att ta till vara det stora intresse och engagemang som finns för kulturarvsfrågor har inneburit en ökad satsning på informations- och kommunikationsinsatser. En del av projekten inom det moderna samhällets kulturarv redovisas som informationsinsatser under år 2004. Regionala och kommunala kulturmiljöprogram, olika typer av dokumentationsinsatser och inventeringar har under perioden redovisats såväl under informationsinsatser som under övriga insatser.

Böcker, broschyrer och guideböcker för kulturturism har givits ut, seminarier har ordnats, stöd har beviljats till nätverk av olika slag för att öka delaktigheten i kulturarvsarbetet och gynna en långsiktigt hållbar förvaltning. Stöd till webbsatsningar för att nå ut med information, byggnadsvårdsläger, byggnadsvårdsmässor, utbildningsinsatser, temadagar och kursdagar för hantverkare, fastighetsägare och allmänheten, öppethus-dagar vid restaureringar, och pedagogiska insatser i samverkan med skolan är andra exempel på insatser som gjorts. Effekterna syns framför allt i ökad kunskap och större engagemang och i förlängningen i ett fördjupat ansvar för kulturarvet.

5.6 Övrigt

Utbetalade medel har ökat från 5,1 mnkr till 11,3 mnkr. De medel som utbetalats under övrigt avser bland annat kostnader för antikvarisk kontroll, olika utvecklingsprojekt och kulturmiljöprogram. Under 2002 och 2003 redovisas utbetalningar av länsstyrelsernas beslut till *Agenda kulturarv* med totalt 13,2 mnkr.

6 Kulturlandskap

6.1 Kulturlandskap – utbetalade medel åren 2000–2004

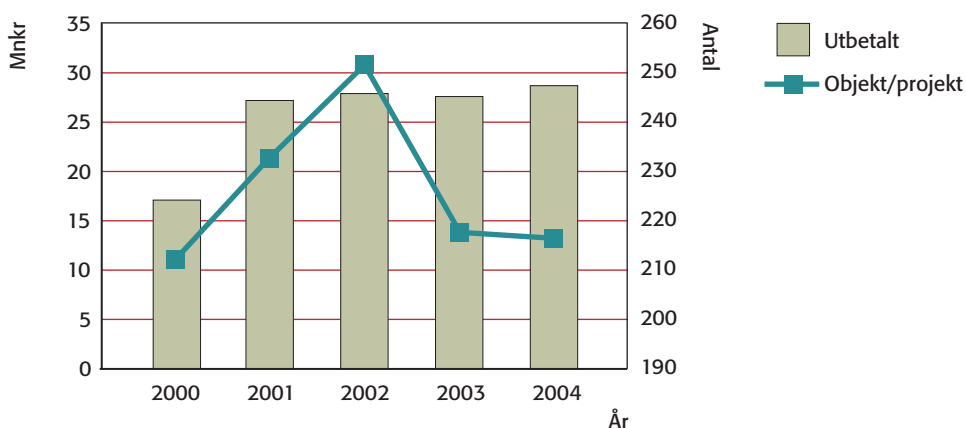
Kulturlandskapsvårdens andel av medelsanvändningen ökade kraftigt mellan åren 2000 och 2001. Framför allt beror detta på att skyddsinstrumentet kulturreservat då började användas. Genom reservatsskyddet kan vården styras bättre och miljöerna säkerställas. Detta har inneburit ökade insatser i respektive miljö.

I bilaga 3 redovisas utbetalat belopp för respektive länsstyrelse för åren 2000–2004.

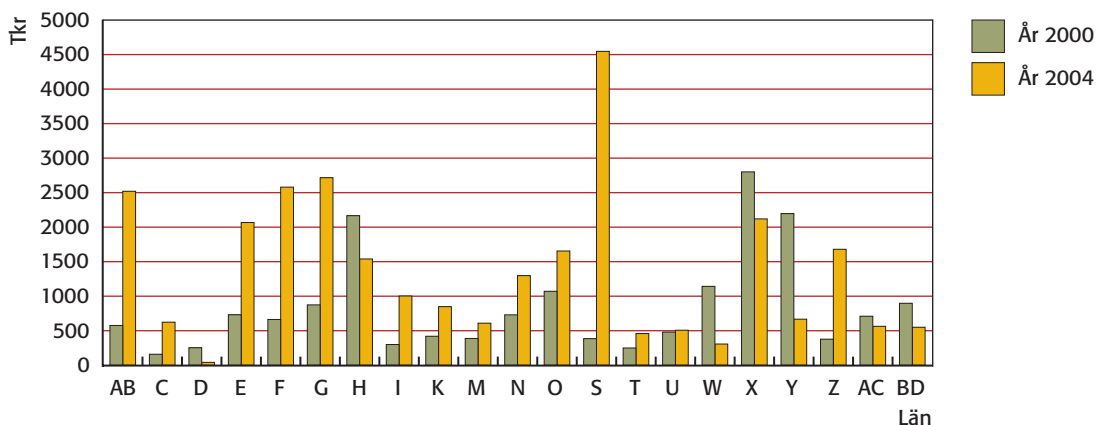
Utbetalningen av medel till kulturlandskapet har under perioden ökat från 17,5 mnkr år 2000 till 28,7 mnkr år

2004, dvs. med 16 procent. År 2000 berörde dessa beslut 220 ärenden fördelade på 211 objekt/projekt och år 2004 243 ärenden fördelade på 214 objekt/projekt. I bilaga 3 redovisas utbetalat belopp för respektive länsstyrelse för åren 2000–2004.

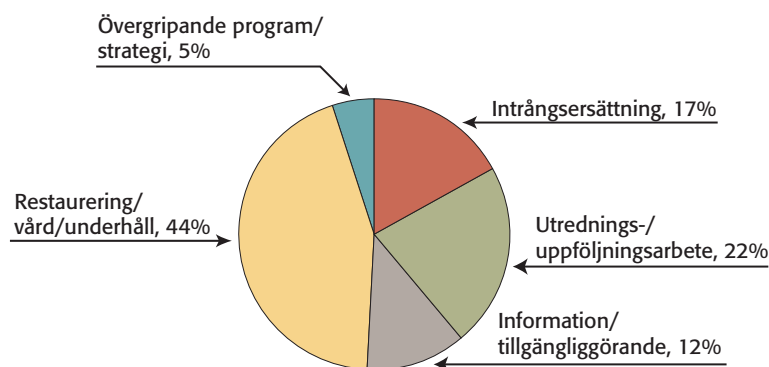
Förändringarna i länens utbetalningar av bidrag till kulturlandskapsvård speglar de ändringar i lagstiftning och satsningar som skett mellan åren 2000 och 2004. De särskilda satsningarna på fåbodar och det samiska kulturarvet avspeglar sig i de relativt höga staplarna i de nordligaste länen från Dalarna till Norrbotten år 2000, se figur 13. Denna satsning avslutades emellertid 2001. Under åren 2000 och 2001 avsattes de första tre kulturreservaten enligt

Figur 12. Utbetalade medel och antal ärenden. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

Figur 13. Utbetalade medel per länsstyrelse åren 2000–2004. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

Figur 14. 28:26-anlagets fördelning på olika insatser i kulturresevatnen under perioden 2000–2004. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

miljöbalken, varefter arbetet med reservat tog bättre fart. Det syns tydligt framför allt i flera sydliga län, men också i Jämtlands län. Värmlands höga stapel avspeglar det intensiva arbetet med att omsätta länets kulturmiljöprofil i bevarade och vårdade objekt, här främst i form av finngårdar. Juhola finngård avsattes som kulturresevat 2001, men arbete pågår på ytterligare två finngårdar. De största utbetalningarna år 2004 avser kulturresevatet Brattfors-hedens krigsflygfält.

6.1.1 Kulturresevat

Genom miljöbalken som trädde i kraft den 1 juli 1999 tillkom möjligheten att inrätta kulturresevat. Vid utgången av 2004 fanns 20 av staten beslutade kulturresevat. Ytterligare sju områden förväntas bli föremål för beslut om kulturresevat under 2005. Kulturresevat är ett skydds-instrument och medel kan utbetalas från alla delar av anslaget beroende på åtgärd. Eftersom de flesta resevat hittills haft agrar prägel har medel hitintills främst registrerats under medel för kulturlandskapsvård.

Knappt hälften av de medel som utbetalats till kulturresevat har använts för restaurering, vård och underhåll. För mer information om kulturresevatnen hänvisas till den senaste särskilda rapporten om kulturresevat som Riksantikvarieämbetet lämnat till regeringen den 1 juli 2005.

I det följande redovisas det som berör de olika insatserna.

6.2 Vård av kulturlandskap

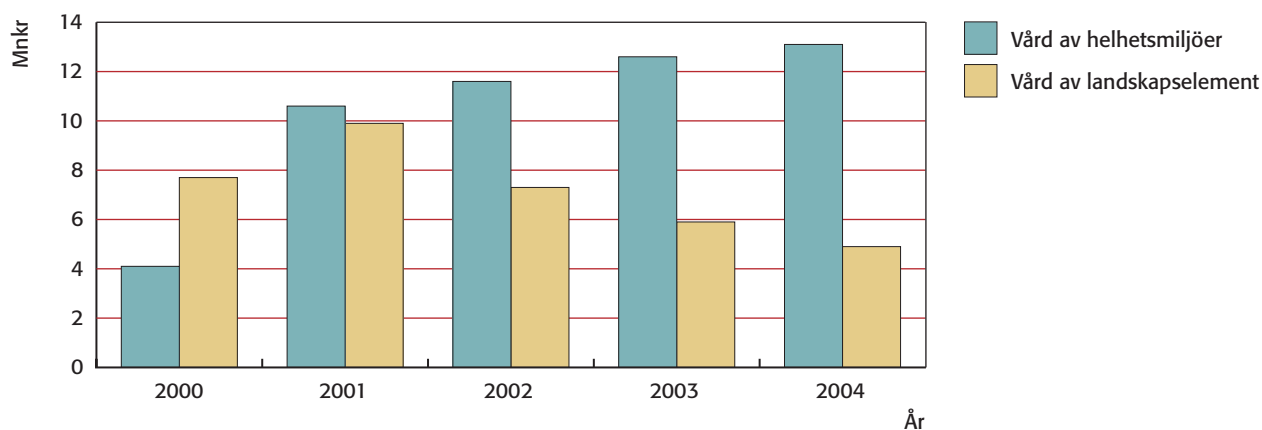
Bidrag till kulturlandskap ges dels till vård av enskilda landskapselement, dels till vård av större helhetsmiljöer. Besluten i den första kategorin avser oftast mindre bidrag och säkerställandet sker genom avtal med brukaren. Den andra kategorin avser vård av hela landskapsavs-nitt exempelvis en by eller gård. De flesta miljöerna av by- och gårdskaraktär, som får bidrag, är säkerställda som kulturresevat eller naturresevat.

Enligt bidragsförordningen kan bidrag ges till åtgärder för vård av kulturlandskap såsom upprustning av äldre hägnader och överloppsanläggningar. Detta har tolkats som att åtgärderna bör avse enskilda kulturhistoriskt viktiga landskapselement och vara av mindre omfattning per objekt/miljö. För att få effekt i kulturlandskapet arbetar flera län med att ge bidrag till samma typ av anläggning till flera brukare. På det sättet kan ett viktigt karaktärsdrag bevaras för en hel bygd. Summan av de medel som betalas ut enligt bidragsförordningen till engångsprojekt eller mindre åtgärder i landskapet har under perioden minskat från 7,5 mnkr år 2000 till 5 mnkr år 2004. Minskningen kan antas vara en följd av att insatserna för kulturresevat ökat, men även att de särskilda satsningarna på fåbodar och samiska miljöer avslutades under perioden.

Förutom fåbodar och samiska miljöer är några återkommande projekt bevarande och vård av äppelodlingar i

Insats i mnkr	2000	2001	2002	2003	2004	Totalt
Vård av kulturlandskapet	11,9	20,5	18,9	18,5	18	87,8
Information/tillgängliggörande	4,5	4,0	6,8	6,1	6,4	27,8
Övrigt/intrångsersättning	1,0	2,7	2,2	3,0	4,3	13,2
Totalt	17,5	27,2	27,9	27,6	28,7	128,8

Figur 15. Utbetalade medel fördelade på olika insatser åren 2000–2004. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

Figur 16. Utbetalade medel till vård av kulturlandskapet åren 2000–2004. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

Kronobergs län och restaureringar av mindre lador i så kallade ladlandskap i flera län. Som exempel på långsiktiga satsningar och en kombination av byggnads- och kulturlandskapsvård kan nämnas odlingslandskapet Föllingsö i Östergötland. Länsstyrelsen har under en lång följd av år bedrivit kontinuerliga restaurerings- och informationsinsatser. Satsningarna här har gett positiva effekter på bland annat möjligheterna för besökare att ”läsa” ett representativt odlingslandskap. Effekterna blir här desto större, eftersom länsstyrelsen dessutom också valt att satsa på den sällsynt väl bevarade lilla karolinska herrgården med alla flyglar. Utan denna bebyggelse skulle det vara svårt att förstå uppkomsten och utvecklingen av det numera vårdade landskapet.

Att inte ytterligare kulturhistoriskt värdefulla landskapselement i någon större utsträckning har erhållit bidrag kan framför allt tillskrivas jordbrukets miljöstödd, bidrag till natur- och kulturmiljöer, som omfattar många kulturhistoriskt värdefulla och intressanta landskapselement.

Antalet helhetsmiljöer som skyddas och vårdas med anslaget har ökat framför allt efter införandet av kulturreservatsinstrumentet. De ekonomiska konsekvenserna är att en allt större del av anslaget blir uppbundet till den årliga drift som de flesta av miljöerna kräver för att behålla och utveckla de kulturhistoriska värdena reservaten besitter och ska förmedla. Från år 2000 till år 2001, då kulturreservatsskyddet slog igenom, ökade kostnaderna för vård av helhetsmiljöer från cirka 4 mnkr till 10 mnkr. Därefter har en svag ökning skett över åren för att år 2004 ligga på cirka 13 mnkr. Länsstyrelserna ser en fara i att en allt större del av anslaget blir uppbundet när även andra nya krav ställs på anslaget.

6.3 Information – tillgängliggörande

Informationen om och tillgängligheten till kulturarvet och kulturmiljön har fått en allt större och viktigare plats i kulturmiljöarbetet och bidragen till detta har ökat från 4,5 mnkr år 2000 till 6,4 mnkr år 2004. Att sprida kunskap är ett av skälen till att kulturreservat avsätts, därav följer att också mycket pengar läggs på att tillhandahålla många olika typer av information runt dessa. Kunskap innebär också tillgänglighet – både fysisk och mental. Mycket arbete läggs ned på att kunna erbjuda olika grupper upplevelser och information kring kulturvärdena i landskapet. Detta gäller också – och inte minst – våra svenska världsarv som kräver stora informationsinsatser. De satsningar som görs i länen, till exempel skärgårdsprojekten i Stockholms och Kalmar län, innebär ofta att större informationsinsatser görs samtidigt med vårdinsatser. Turism är en bransch som får allt större betydelse för ekonomi och regional utveckling och där kulturmiljöområdet ser stora möjligheter att vara drivande.

6.4 Övrigt

6.4.1 Intrångsersättning

Enligt miljöbalken har ägare till mark som avsätts som kulturreservat rätt till ersättning eller i vissa fall inlösen om beslutet innebär att mark tas i anspråk eller att pågående markanvändning inom berörd del av fastigheten avsevärt försvåras. Intrångsersättning betalas ut som en engångssumma per reservat, den höjning som skett beror på att flera reservat beslutats. Särskilda konsulter anlitas för detta arbete och viss kompetens finns även på naturvårdssidan på länsstyrelserna.

7 Fornlämningar

7.1 Fornlämningar – utbetalade medel åren 2000–2004

Utbetalade medel till fornlämningar har ökat från 20,6 mnkr år 2000 till 38,2 mnkr år 2004, dvs. med 7 procent av totalt utbetalade medel på anslaget. År 2004 berörde dessa beslut 393 ärenden och år 2000, 351.

I bilaga 4 redovisas utbetalat belopp för respektive länsstyrelse för åren 2000–2004.

7.2 Vård av fornlämningar

Vård av fornlämningar innefattar såväl kontinuerlig vård av olika fornvårdsobjekt som ruinvård. Till kontinuerlig vård har utbetalats 73,5 mnkr. Till ruinvård har totalt utbetalats 15,5 mnkr, 5,5 mnkr utbetalades 2003 och 4,9 mnkr under 2004 vilket delvis förklarar ökningen av vårdinsatserna från år 2002. Ökningen av medlen för vårdinsatser beror till stor del på att omkostnadsmedlen från länsarbetsnämnderna minskat under perioden vilket krävt större resurser från 28:26-anslaget.

7.3 Informationsinsatser för fornlämningar

De flesta län arbetar kontinuerligt med att förbättra informationen på de fornlämningar som vårdas. Man har gått från enkla, generella skyltningar till att utveckla information och illustration anpassad till platsens belägenhet och med beskrivning av objektet/miljön i sitt historiska och förhistoriska sammanhang. Enskilda objekt ses ofta

numera som del i ett större geografiskt och historiskt sammanhang och man knyter ihop platser på olika sätt genom kulturstig eller ekomuseum eller tematisk marknadsföring av olika besöksmål. Sådana exempel finns på flera håll i landet, bland annat arbetar Gotland, Halland, Dalarna och Stockholm på detta sätt. På Gotland finns kulturstigar i anslutning till ett tiotal fornlämningsområden och länsstyrelsen arbetar med att bilda besöksplatscentra av de förhistoriska lämningar som är mest intressanta och typiska för Gotland och knyta ihop dem tematiskt. Detta är en del i en större satsning på natur- och kulturbesöksplatser. Målet är att stärka hela Gotlands attraktionskraft genom riktade vårdinsatser på 200 besöksplatser samt att utveckla bemannade besökscentra med tematiska nätverk inom besöksplatserna och låta dessa utgöra grunden för utvecklande av ett småskaligt företagande och en turistvänlig infrastruktur.

7.4 Övrigt gällande fornlämningar

Under övrigt redovisas bland annat de medel som har gått till länsstyrelserna för projektet *Skog & Historia* och digitalisering av fornlämningsinformation. Som framgår av redovisningen gällande kunskapsunderlag i kapitel 9 påbörjades projektet *Skog & Historia* i större skala under 2001. Medlen för digitalisering utbetalades av Riksantikvarieämbetet direkt till digitaliseringscentralerna fr.o.m. budgetåret 2003. År 2004 satsade Länsstyrelsen i Norrbottens län mycket medel, cirka 3 mnkr, på en fornvårdsöversyn och en strategisk informationsinsats, vilket redovisas under övrigt i figur 17.

Insats i mnkr	2000	2001	2002	2003	2004	Totalt
Vård av fornlämningar	12,8	15	17,8	21,3	22,1	89,0
Information/tillgängliggörande	3,4	4,2	5,6	4,9	3,6	21,7
Övrigt	4,0*	8,6*	17,5	10,4	12,5	52,9
Totalt	20,4*	27,8*	40,9	36,6	38,2	163,3

Figur 17. Utbetalade medel fördelade på olika insatser åren 2000–2004. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

* Rättelse figur 17: Ingående belopp för övrigt under år 2000 ska vara 4,2 mnkr. Totalsumman blir då 20,6 mnkr. Övrigt under år 2001 ska vara 8,7 mnkr. Totalsumman blir då 27,9 mnkr.

8 Arkeologi

8.1 Arkeologi – utbetalade medel åren 2000–2004

Som framgår av figur 18 har utbetalade medel för vissa arkeologiska insatser ökat från 6,4 mnkr år 2000 till 19,3 mnkr år 2004, dvs. med 5 procent. År 2004 berörde dessa beslut 96 ärenden och år 2000 82 ärenden.

I bilaga 5 redovisas utbetalat belopp för respektive länsstyrelse för åren 2000–2004.

I det följande redovisas det som berör de olika insatserna.

8.2 Bidrag till arkeologiska undersökningar vid bostadsbyggande

Under perioden 2000–2004 har det utbetalats 33,5 mnkr till arkeologiska undersökningar vid bostadsbyggande. Elva län har berörts och flest utbetalningar har gjorts till Örebro län, följt av Skåne och Västmanlands län. Under åren 2000 till 2002 utbetalades mellan 3 och drygt 4 mnkr per år. Under 2004 utbetalades 15,4 mnkr. Ökningen beror delvis på att kostnaderna för vissa arkeologiska undersökningar är stora, men det finns även en ökad efterfrågan av detta bidrag exempelvis i städer med medeltida kulturlager där det finns luckor (resttomter) i bebyggelsen. I kvarteret Liljan i Malmös medeltida stadsdel genomfördes sommaren och hösten 2004 en av de största undersökningarna i stadens historia under senare år. Här planeras uppförandet av ny bostadsbebyggelse inom några obebyggda tomter

och den arkeologiska undersökningen bekostades till stor del med bidragsmedel. I den arkeologiska undersökningen ingick också en förmedlingsinsats med dagliga visningar av utgrävningen och vandringar genom Malmös historia. En informationsbod har också funnits i området. Intresset har varit stort och fler än 1 000 personer har på olika sätt följt undersökningen.

Bidrag till arkeologiska undersökningar vid bostadsbyggande ersatte under år 1993 de tidigare statliga tilläggs-lånen för vissa arkeologiska undersökningskostnader vid bostadsbyggande. Bakgrunden till dessa lån var bland annat att underlätta för bostadsbyggandet. Dåvarande regler behölls i huvudsak, men en väsentlig förändring var att nuvarande bidrag inte får lämnas om antikvariska värden skadas av företaget. Bidraget får lämnas om fornlämningar finns i områden med samlad äldre bebyggelse och berörs av kompletterings- eller förtättningsbebyggelse, eller om fornlämningar finns i ett område där tillgången på lämpligt lokaliserad och byggbar mark är begränsad och behovet av bostäder är stort. Stödet begränsas till undersökningar av fornlämningar som saknar synliga lämningar ovan jord.

Kostnaden för arkeologiska undersökningar i exempelvis städer med medeltida kulturlager är oftast hög i förhållande till den sammanlagda exploateringskostnaden. Utan bidrag till den arkeologiska kostnaden kan det i praktiken bli mycket svårt att bygga nya bostäder i dessa städer. Alternativa grundläggningsmetoder tillämpas i flera städer med medeltida kulturlager, i första hand för att bevara fornlämningen, men även för att minska kostnaderna för en arkeologisk undersökning. Bidraget kan även

Insats i mnkr	2000	2001	2002	2003	2004	Totalt
Bidrag till arkeologiska undersökningar vid bostadsbyggande	4,2	3,2	4,2	6,5	15,4	33,5
Övriga arkeologiska åtgärder	2,2	3,0	3,8	3,4*	3,9	16,3
Totalt	6,4	6,2	8,0	9,9*	19,3	49,8

Figur 18. Utbetalade medel fördelade på olika insatser åren 2000–2004. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

* Rättelse i figur 18: Ingående belopp för övriga arkeologiska åtgärder under år 2003 ska vara 3,5 mnkr. Totalsumman blir då 10 mnkr.

avse kostnader till skydd av fornlämningen, till exempel överkostnader för så kallad skonsam grundläggning enligt av Riksantikvarieämbetet godkänd metod. Dessa alternativa grundläggningsmetoder behöver dock utvärderas, bland annat hur kulturlagren påverkas av övertäckningar.

8.3 Övriga arkeologiska åtgärder

Tre olika ärendegrupper ingår i övriga arkeologiska åtgärder: bidrag till arkeologisk undersökning vid mindre arbetsföretag, kostnader för arkeologiska utredningar av mindre markområden och vissa arkeologiska undersökningar samt ersättning till ägare eller annan för kostnad eller skada i samband med vård eller undersökning.

Under perioden 2000–2004 har det betalats ut sammanlagt 16 mnkr. Knappt 40 procent av dessa medel har gått till arkeologiska undersökningar vid mindre arbetsföretag. I ärendegruppen ingår kostnader för arkeologiska undersökningar som föranleds av en myndighets beslut eller någon annan tvingande omständighet eller att det med hänsyn till omständigheterna framstår som skäligt att företagaren avlastas kostnaderna. Länsstyrelsen i Västmanlands län har sett ett ökat behov av denna ärendegrupp under årens lopp och det kan ha att göra med hårdare kommunala krav på VA-anläggningar på landsbygden.

Drygt 60 procent av medel för övriga arkeologiska åtgärder har avsett kostnader för arkeologiska utredningar och undersökningar. Det är den största ärendegruppen och avser länsstyrelsernas egenverksamhet. Sådan verksamhet kan vara arkeologisk utredning av ett begränsat markområde, antikvariska åtgärder till följd av skada på fast fornlämning och som inte kan relateras till någon gärningsman, besiktning med mera av skeppsvrak samt antikvariska åtgärder på en fyndplats. Länsstyrelsen på Gotland nämner särskilt fyndplatserna i sin redovisning. Ett exempel är den arkeologiska undersökningen med metallsökare av fyndplatsen för ett vikingatida mynt, på fastigheten Klints i Othem på nordöstra Gotland. En vikingatida silverskatt påträffades vid undersökningen år 2002.

Endast en mindre del av utbetalade medel, 62 tkr, har använts till ersättning för kostnader eller skada som en markägare eller brukare kan drabbas av till följd av ett beslut enligt 2 kap. 7 eller 8 § lagen om kulturminnen med mera (KML). Besluten rör vård eller undersökning av en fast fornlämning, bärgning av skeppsvrak som är fast fornlämning samt undersökning av fyndplats.

9 Kunskapsunderlag

9.1 Övergripande om utbetalade medel till kunskapsunderlag

Riksantikvarieämbetet hade under perioden 2000–2004 enligt regleringsbrevet rätt att använda medel för insatser för att förbättra kvaliteten på och tillgängligheten till kunskapsunderlag som i första hand är avsedda att användas regionalt. Under budgetåret 2000 fick högst 5 mnkr användas för detta ändamål och de andra åren högst 15 mnkr. Totalt utbetalade medel fördelade på insatsområden framgår av figur 19.

Kunskapsunderlag kan också tas fram i de större tematsatsningar som görs/har gjorts inom olika områden som särskilt pekas ut i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev såsom industrisamhällets kulturarv och det moderna samhällets kulturarv.

De helt dominerande satsningarna som framgår av nedanstående tabell under åren har varit projektet *Skog & Historia*, digitalisering av fornminnesinformation och av historisk kartinformation samt industrihistoriskt kunskapsunderlag. Dessa insatser beskrivs nedan.

9.2 Projektet Skog & Historia

Riksantikvarieämbetet har under åren 2000–2004 utbetalat 28,3 mnkr till *Skog & Historia*, vilket utgör cirka en tredjedel av länens äskade behov för detta

ändamål. Tilldelningen till länen har varierat från cirka 200 tkr ett år för en förstudie i Hallands län till drygt 4 mnkr under perioden till Skog & Historia-projektet i Västerbotten.

Projektet Skog & Historia startades av Skogsvårdsstyrelsen i Värmland 1995 och har sedan utvecklats till ett samverkansprojekt mellan kulturmiljöområdet och skogsvårdsorganisationerna på central och regional nivå.

Syftet med projektet Skog & Historia är flerfaldigt och varierar något mellan kulturmiljöområdet och skogsvårdsorganisationen. Gemensamma utgångspunkter för Skog & Historia-projekten är att:

- ge ett jämförbart och relevant kunskapsunderlag för hela landet,
- undvika skador på fornlämningar och kulturhistoriska lämningar,
- öka den regionala och lokala delaktigheten i kunskapsprojekt,
- ge arbetslösa en möjlighet att komma tillbaka till arbetslivet.

Informationsinsatser är en viktig del av projekten. Förutom att information riktas till markägare har träffar och exkursioner ordnats för olika intressegrupper som exempelvis skolor och hembygdsföreningar. Skrifter och artiklar i årsböcker är ett annat resultat av det utåtriktade arbetet. De regionala projekten uppmärksammas i massmedia vilket bidrar till att öka förståelsen för det skogligen kulturarvet.

Belopp i tkr	2000	2001	2002	2003	2004	Summa
Skog & Historia	420	3 954	10 695	7 300	5 949	28 318
Digitalisering	1 401	5 953	4 259	7 700	8 980	28 293
Det industrihistoriska arvet	1 549	2 303				3 852
Nutida landskap	450	430				880
Orangerier och växthus	170	180				350
Parker och trädgårdar		240				240
Övrigt	655	1 492				2 147
Summa	4 645	14 552	14 954	15 000	14 929	64 080

Figur 19. Utbetalade medel för kunskapsunderlag områdesvis för åren 2000–2004. Medel som har beslutats av Riksantikvarieämbetet och länsstyrelserna.

Huvudsyftet vid fördelningen av 28:26-anslaget till länsstyrelserna har varit att se till att det finns antikvarisk kompetens i de regionala Skog & Historia-projekten och att stärka denna kompetens. Det sker på följande olika sätt:

- Kvalitetssäkring av påträffade lämningar i fält, där granskning och sakkunnig bedömning genomförs av erfarna platsledare. Riksantikvarieämbetet har inom ramen för projektet specificerat kraven på antikvarisk kompetens för platsledare och arkeologer.
- Deltagande i seminarier som anordnas av Riksantikvarieämbetet och Skogsstyrelsen. Sedan 2002 anordnas två årliga arbetsseminarier och sedan 1999 ett årligt tredagarsseminarium med olika tematiska inriktningar och uppföljning av arbetet som bedrivits. Ett viktigt syfte är att såväl skoglig personal som antikvarisk personal verksamma inom projektet Skog & Historia ska träffas och utbyta erfarenheter samt att diskutera angelägna frågor kring det skogliga kulturarvet.
- Deltagande i utbildningar som Riksantikvarieämbetet anordnar för att stärka den antikvariska kompetensen, särskilt i syfte att utbilda flera personer med platsledarkompetens. Sedan 2002 anordnar Riksantikvarieämbetet två femdagarskurser, en grundkurs och en fortsättningskurs för personer som arbetar med projektet Skog & Historia. Grundkursen ger en gedigen grund till Riksantikvarieämbetets och kulturmiljöområdets arbete med inventerings- och fornlämningsfrågor.
- Kvalitetssäkrat inventeringsmaterial införs i Fornminnesregistret och i Fornminnesinformations-systemet (FMIS). Det är viktigt att det material som tillförs FMIS håller en hög kvalitet, dvs. är granskat av platsledare. Från rättsäkerhetssynpunkt är det av stor betydelse att brukare och markägare får så bra information som möjligt.
- Ge möjlighet för det regionala kulturmiljöområdet att ta initiativ till skogliga kulturarvsprojekt. Kulturarvsfrågorna har i varierande grad givits betydelse inom de olika länsprojekten som drivs av skogsvårdsstyrelserna. För Skogsvårdsorganisationen är projektet Skog & Historia i första hand ett arbetsmarknadsprojekt som genomförs inom deras uppdragsverksamhet och som bidrar till att uppfylla skogspolitiska målen. Beroende på hur mycket medel de får till projekten, hur arbetsmarknadssituationen ser ut och vilka finansierarna är i övrigt har projekten olika inriktningar och upplägg. För närvarande bedrivs många Skog & Historia-projekt inom ramen för *Gröna jobb*. För Riksantikvarieämbetet är det viktigt att de antikvariska aspekterna säkerställs och att inventeringar kan

bidra till mervärden från kulturarvssynpunkt. Därför uppmantrar Riksantikvarieämbetet det regionala kulturmiljöområdet till egna skogliga projekt eller utvidgning av befintliga Skog & Historia-projekt. Bland annat kan nämnas att i Jönköpings län inventerade en fornminnesförening fysiska lämningar och arbetade samtidigt med det immateriella kulturarvet genom att nedteckna smånamn. I Västmanlands län har man inom Skog & Historia-projektet arbetat med det biologiska kulturarvet på några övergivna torpställen.

9.3 Digitalisering av fornminnesinformation

För digitalisering av fornminnesinformation och historisk kartinformation har utbetalats knappt 28,3 mnkr (6,1 mnkr har beslutats av länsstyrelserna och 22,2 har beslutats av Riksantikvarieämbetet). Fr.o.m. budgetåret 2003 har Riksantikvarieämbetet beställt arbetet och utbetalat medlen för digitalisering av fornminnesinformation vid digitaliseringscentralerna.

Riksantikvarieämbetet har under perioden 2000–2004, i samverkan med länsstyrelserna, bedrivit ett omfattande arbete med att digitalisera fornminnesinformation ur Riksantikvarieämbetets nationella fornminnesregister. Arbetet har, på uppdrag av Riksantikvarieämbetet och länsstyrelserna, utförts av tre digitaliseringscentraler. En är belägen på länsstyrelsen i Göteborg, en på länsstyrelsen i Kalmar och en var fram t.o.m. 2003 belägen på skogsvårdsstyrelsen i Karlstad. I arbetet har både ingått att digitalisera ny information och att kvalitetssäkra äldre digitaliserat material. Arbetet beräknas vara avslutat vid utgången av 2005.

Det digitala materialet har sedan konverterats och förts in i det webbaserade informationssystemet FMIS (<http://www.fmis.raa.se>). Vid utgången av 2004 fanns 10 län tillgängliga i FMIS och vid denna rapportens färdigställande finns det 16 län. De produkter och tjänster som tillhandahålls är framför allt anpassade till professionella användare inom samhällsplanering, miljövård, forskning och utbildning. Ett arbete är påbörjat med att anpassa produkter och tjänster så att även allmänheten kan ta del av informationen via sina egna webbläsare.

I dag har Riksantikvarieämbetet användare i omkring 250 externa myndigheter, organisationer och företag spridda över hela landet. Stora användargrupper är myndigheter, privata företag, länsstyrelser, museer och kommuner. I dessa organisationer finns cirka 1 500 registrerade användare. Under 2004 hade webbtjänsten cirka 20 000 besökare. Till detta kommer ett okänt antal besökare via Informationstorget på Riksantikvarieämbetet och de publika besöksdatorer som museerna tillhandahåller.

9.4 Digitalisering av historisk kartinformation

Riksantikvarieämbetet har under perioden 2002–2004, i samverkan med Lantmäteriverket, bedrivit ett omfattande arbete med att digitalisera historisk kartinformation ur Lantmäteriets centrala arkiv. Materialet finns tillgängligt för såväl professionella användare som allmänheten via webben (<http://www.lantmateriet.se>). Med hjälp av de två webbtjänsterna, Arkivsök och Historiska kartor för alla, kan man söka efter, titta på och ladda hem skannade kartor och texter. Under projektiden har omkring 70 000 kartakter digitaliserats. Kartor äldre än år 1800 har prioriterats. I egen regi erbjuder Riksantikvarieämbetet också utbildningar i metoder för digital bearbetning och analys av informationen så att de kan hanteras gentemot modern information, exempelvis allmänna kartor (<http://www.raa.se/landskap/kartor>).

De effekter som kan avläsas redan nu är framför allt att:

- kulturmiljöinformationen används långt mer dynamiskt och nyttjas, integrerat med andra samhällssektors information,
- informationen används i nya tillämpningar och på nya sätt,
- tillgängliggörandet via Internet har mångdubblat användningen av information,
- intresset för källmaterialet och den miljö det avspeglar har markant ökat, vilket lett till att nya målgrupper nyttjar informationen,
- kostnaderna för hantering, bearbetning och analys av informationen har minskat, samt att
- enhetligheten och kvaliteten på data har ökat.

9.5 Industrihistoriskt kunskapsunderlag

Förbättrade kunskapsöversikter om det industrihistoriska arvet var ett viktigt led i utvecklingen av arbetet med industrisamhällets kulturarv. Avsaknaden av tillräckliga kunskapsunderlag för det industrihistoriska arvet har tidigare försvårat strategiska satsningar och prioriteringar. Under perioden 2000–2001 användes sammanlagt 3,8 mnr för att förbättra kunskapsunderlaget för det industrihistoriska arvet.

Genom den statliga satsningen på industrisamhällets kulturarv 1999–2001 har ett strategiskt arbete med industrisamhällets kulturarv genomförts i 16 län. En tydlig tendens var att de län som tidigare inte särskilt hade uppmärksammat industrisamhällets kulturarv arbetade fram plattformar för ett långsiktigt arbete under denna period. Det gäller till exempel Jämtlands län där man bland annat arbetat med turismens historia, och Stockholms län där en del av arbetet syftar till att skapa en större medvetenhet om det industrihistoriska arvet i kommunernas planeringsinstanser. I Skåne län har man tagit sig an näringsgrenar som tidigare inte rönt mycket uppmärksamhet inom kulturmiljöarbetet, såsom livsmedelsindustrin och cementindustrin.

10 Hållbar lokal och regional utveckling

10.1 Samfinansiering

Kulturmiljöområdet arbetar aktivt med att söka möjligheter till samfinansiering för angelägna projekt inom kulturmiljöområdet. Kulturmiljöers betydelse för en god livsmiljö för boende, turism- och näringslivsutveckling som bidrar till en hållbar lokal och regional utveckling och landsbygdsutveckling är i många fall det övergripande syftet med en kombination av bevarande- och utvecklingsinsatser. Sådana insatser genomförs av kulturmiljöområdet i samverkan med en mångfald aktörer och finansierare. Samverkan sker med exempelvis kommuner, länsstyrelsen i övrigt, länsarbetsnämnder, arbetsförmedlingar och EG:s strukturfonder. Dessutom står fastighetsägarna/brukarna för en del av finansieringen.

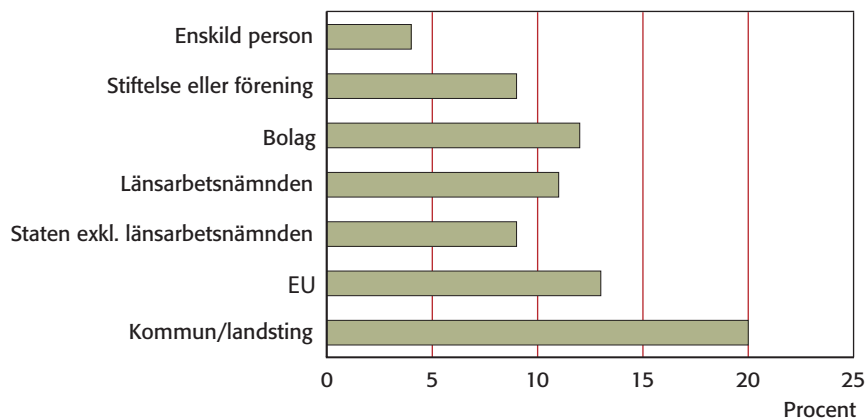
Figur 20 visar hur många ärenden som samfinansierats

med anslaget 28:26 under år 2004. Samfinansiering har skett i 45 procent av ärendena. 100,8 mnkr i 28:26-medel har genererat samfinansiering med 263,6 mnkr (72 procent) från olika aktörer. EU-finansieringen står för 34,3 mnkr av dessa medel.

Registreringen av samfinansieringsärenden har successivt förbättrats i BEA-systemet. Av de registreringar som gjorts framgår att det totalt under perioden har utbetalats 1 107 mnkr i samfinansieringsmedel. I de ärenden som samfinansierats uppgår andelen samfinansieringsmedel till 75 procent. Under år 2004 registrerades fler ärenden men samfinansieringen ökade inte i samma utsträckning. Detta beror framför allt på att ärenden där ägarens egen insats utgör en del av samfinansieringen i större utsträckning registrerats och där samfinansieringen inte är av så stor omfattning.

År 2004	Antal ärenden		Finansiering		
	Totalt	Samfinansierade	28:26-medel (mnkr)	Samfinansieringsmedel (mnkr)	Varav EU-medel (mnkr)
Bebyggelse	1 257	702	69,6	179,2	17,7
Kulturlandskap	243	83	6,3	33,1	6,4
Fornlämningar	391	105	16,2	42,2	10,2
Arkeologi	96	5	8,7	9,0	0
Totalt	1 987	895	100,8	263,6	34,3

Figur 20. Samfinansiering år 2004. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

Figur 21. Samfinansiering med olika aktörer år 2004. Medel som har beslutats av länsstyrelserna.

Olika aktörer har bidragit till samfinansieringen i olika omfattning inom respektive användningsområde.

Under år 2004 utgjorde andelen EU-medel totalt 13 procent, eller 34,3 mnkr. Inom kulturlandskap och fornlämningar uppgick andel EU-medel till 20 procent. Under perioden 2000–2004 uppgick EU-finansieringen till 130 mnkr. År 2002 var första året som det fattades beslut inom alla strukturfondsprogram. Under denna period har andelen EU-medel uppgått till i genomsnitt 12 procent eller totalt 88 mnkr. Dalarna är det län som redovisar störst samfinansiering med EU-medel, och den uppgick till 37,2 mnkr under denna period. I Jämtland uppgår motsvarande summa till 16,3 och i Västerbotten till nästan 13 mnkr.

Det bör påpekas att denna samfinansiering enbart är den som redovisats i BEA-systemet. Exempelvis saknas i många fall redovisning av ägarens egen insats i de fall ingen övrig samfinansiering sker.

Länsarbetsnämnderna är viktiga medfinansiärer till vård av fornlämningar. Under år 2004 utgjorde andelen 39 procent av de samfinansieringsmedel som utbetalats inom fornvården. Under år 2004 har bolag, stiftelse eller förening och enskilda personer bidragit med cirka 35 procent till vad som totalt utbetalats med samfinansieringsmedel till bebyggelsen, inom övriga användningsområden är denna andel cirka 4 procent.

Kulturmiljöområdet har kommit att spela en allt viktigare roll i det regionala utvecklingsarbetet som utförs inom ramen för bland annat länens tillväxtprogram och EG:s strukturfonder. Under år 2004 har cirka 86 projekt, fördelat på 15 län, bedrivits inom ramen för länens tillväxtprogram eller EG:s strukturfonder. Totalt har 40 mnkr utbetalats till dessa projekt av 28:26-anslaget, samfinansieringen har uppgått till 160 mnkr. Dessa projekt har som mål att skapa attraktiva miljöer och långsiktigt bidra till turism, inflyttning och näringslivsutveckling. Exempel på sådana insatser ges bland annat i kapitel 11.

10.2 Sysselsättning

Under år 2004 har de insatser som gjorts för att bevara och utveckla kulturhistoriskt värdefulla objekt och miljöer inneburit att ett stort antal arbetstillfällen skapats. Under 2004 har 60 procent av de utbetalade medlen genererat cirka 130 000 dagsverken eller 650 årsverken. Uppgifterna bygger på information från 20 länsstyrelser. Om samtliga länsstyrelser hade lämnat uppgifter om dagsverken för samtliga ärenden, skulle antalet årsverken uppgå mer än 1 000. Tidigare år har beräkningar skett från ett betydligt mindre underlag indikerat samma antal årsverken. Insatserna genererar dessutom ofta långsiktigt sysselsättning efter det att arbetet är avslutat eftersom dessa miljöer ofta utnyttjas som besöksmål.

10.3 Miljömål

Av länsstyrelsernas redovisningar framgår att de insatser som gjorts i hög grad bidrar till att uppfylla miljömålen. I stort sett alla ärenden har bidragit till att ett eller fler mål uppnåtts. Många av de insatser som gjorts har bidragit till att uppfylla flera mål, varför summan i tabellen blir större än 100 procent. Miljömålsarbetet är omfattande och redovisas av Riksantikvarieämbetet i särskild ordning och i olika delar.

Miljömål	År 2003 Procent	År 2004 Procent
15 God bebyggd miljö	75	58
14 Storslagen fjällmiljö	6	3
13 Ett rikt odlingslandskap	38	34
12 Levande skogar	12	16
11 Myllrande våtmarker	2	6
10 Hav i balans	5	6
9 Grundvatten av god kvalitet	2	3
8 Levande sjöar och vattendrag	4	11

Figur 22. Andel ärenden som uppnår olika miljömål.

11 Kulturarvet som resurs för lokal och regional utveckling och kulturmiljöområdet som attraktiv samarbetspartner

Ett bevarat, vårdat och tillgängliggjort kulturarv bidrar till att skapa attraktiva miljöer för såväl boende, besökare som företag. Satsningar på kulturarvet utgör stöd till en slags infrastrukturell basnivå likaväl som service och kommunikationer. Utvecklingen på senare år har gått mot att kulturmiljöområdet redan då man genomför satsningar i större utsträckning ser till att satsningarna nyttiggörs som en del i en större helhet i samverkan med olika aktörer. Kulturmiljöers betydelse för en god livsmiljö för boende, turism- och näringslivsutveckling som bidrar till en hållbar lokal och regional utveckling och landsbygdsutveckling är i många fall det övergripande syftet med en kombination av bevarande- och utvecklingsinsatser. Nedan ges några exempel på insatser som gjorts med stöd av 28:26-anslaget, vilka främst bygger på länsstyrelsernas redovisningar till Riksantikvarieämbetet.

11.1 Kulturarvet som utvecklingsfaktor i Dalarna

I Dalarna har kulturmiljöområdet valt att satsa på större profilprojekt som utvecklar de kulturmiljöer som särskilt karaktäriserar länet. Grundläggande för strategin har också varit att göra kulturmiljöer tillgängliga och sevärda och att eftersträva samverkan med olika aktörer och medfinansiering så långt det är möjligt. Stora insatser har därför lagts ner på information i form av broschyrer, kartfoldrar och skyltningar av objekt och miljöer. Grundläggande för att åstadkomma en bred samverkan har varit kulturmiljöområdets strävan att projekten, utöver själva bevarandet av kulturhistoriska värden, också ska leda till sysselsättning, regional- och lokal utveckling, upplevelsevärden, turism, företagsamhet och boende- och livskvalitet.

Insatserna har riktats dit behoven har varit som störst och där effekterna har blivit som gynnsammast. För att kunna arbeta efter strategin har länsstyrelsen själv initierat och drivit en rad stora projekt. Det har varit en förutsättning för att inte verksamhet och inriktning helt ska styras av inkommande bidragsansökningar. Inriktningen mot färre och större projekt har också varit en fråga om effektivitet i resursanvändningen. Större projekt är betydligt

gynnsammare från samfinansieringssynpunkt, får ett större genomslag och lämpar sig för objekt och miljöer som har stor allmän tillgänglighet menar Länsstyrelsen i Dalarna.

28:26-anslaget har varit själva förutsättningen för att länsstyrelsen har kunnat driva och genomföra alla profilprojekt sedan 1990-talet. Projekten har i sina inledningsskeden som regel inte haft någon annan finansiering. Med 28:26-anslaget som bas i projekten har det gått att få med en betydande del medfinansiering.

Det är ingen överdrift att påstå att 28:26-anslaget har skapat möjligheter som har inneburit räddningen för väsentliga delar av Dalarnas kulturarv. Flera av de kulturmiljöer, som projekten har utvecklat till några av länets viktigaste besöksmål, hade inte längre funnits eller varit i ett sevärt tillstånd utan tillgången till 28:26-anslaget. Exempel på sådana miljöer är Eko-museum Husbyringen med anläggningar såsom Stjernerunds herrgård, Industrimedjan i Stjernerund och de Lavals smedja i Kloster. Stabergs barockträdgård och besökscentrum inom världsarvet Falun, Munthes Hildasholm i Leksand, Avesta hytta och mer än 1 000 timmerbyggnader i Siljansbygdens landskap och fåbodar är andra exempel. Dessa miljöer har utvecklats till besöksmål med verksamheter och sysselsättning. Exempelvis sysselsätter Eko-museum Husbyringen i Hedemora kommun ett femtiotal personer och omsätter cirka 50 mnkr. Utvecklingen av ett besökscentrum i Staberg inom världsarvet Falun, där 28:26-anslaget bidragit till informationsinsatser, har skapat ett nytt besöksmål för cirka 25 000 besökare och en verksamhet som sysselsätter ett flertal anställda. Andra positiva effekter är att etablerade verksamheter i objekten bidrar till att täcka kostnaderna för framtida vård och underhåll.

Projektet har drivits i samverkan med många parter vilket påtagligt har ökat delaktigheten i arbetet med att utveckla länets kulturmiljöer. Många insatser har rönt en stor uppmärksamhet och uppskattning bland kommuner, företag och allmänhet. Intresset och förståelsen för kulturmiljöns stora betydelse har allmänt ökat genom projekten. Många kommuner visar numera ett större engagemang och intresse för att ta till vara och utveckla sina kulturmiljöer. Ett tydligt exempel är Falu kommun som har antagit en framtidsstrategi för Falun som pekar ut tre tunga utvecklingsområden där kulturmiljön är ett

av de tre områdena. Ett annat exempel är Avesta kommun där arbetet med Koppardalens industriområde beskrivs nedan.

Länstyrelsen i Dalarna

11.1.1 Avesta bruksområde

Avesta bruksområde eller Koppardalen som det också kallas, har anor från 1600-talet då det anlades ett kopparbruk i området. På ett decennium har detta nedlagda järnverk i Avesta blivit ett offentligt rum för samtidskonst, en upplevelsemiljö för besökare, skola och Avestabor i övrigt, ett viktigt centrum för kultur, industrihistoria, evenemang, idrott och företagsamhet. Q8 har flyttat dit delar av sin administration med 90 anställda och fler företag är på väg. Kommunen och kulturmiljöområdet har samverkat med ett flertal aktörer och erhållit EU-finansiering.

I början av 1990-talet betraktade kommunen en upprustning av industriminnet som en ekonomisk orimlighet. Kulturmiljöområdet inledde ett samarbete med kommunen för att rusta hyttdelen av komplexet på ett antikvariskt sätt med syfte att miljön skulle nyttjas för kulturverksamhet. Samarbetet och satsningarna skapade ett växande engagemang från kommunen och ett förändrat synsätt på hela industrikomplexets möjligheter att kunna utvecklas till ett attraktivt område för nya etableringar och verksamheter. Kulturmiljöområdet har kontinuerligt tagit en aktiv del i arbetet med stöd till upprustning och antikvariska krav och riktlinjer. Arbetet har byggt på en ömsesidig respekt och kulturmiljöområdets kunskap har setts som en viktig faktor för att kunna ta tillvara industrimiljöns kulturhistoriska värden på bästa sätt.

En kulturminnesmärkning kan ibland kännas som en kvarnsten säger vd:n för det kommunala förvaltningsbolaget Jan Burell. Man får inte riva och inte heller bygga om som man vill. Och vi måste få någon som betalar hyra, sådan är verkligheten. Nu ses dock området som en viktig resurs i kommunen. Avesta har under senare år marknadsfört sig mot Stockholmsområdet med hyttområdet som profil och varumärke. Och år 2007 är siktet inställt på att vara en av Sveriges ledande kulturkommuner med den industrihistorien omvandlad till upplevelsemiljö.

*Industrisamhällets kulturarv,
Riksantikvarieämbetet 2005*

11.2 Grimetons radiostation – världsarvsutnämning som kronan på ett långsiktigt arbete

Grimetons radiostation utanför Varberg i Halland utgör sedan juli 2004 Sveriges trettonde världsarv. Långvågs-sändaren vid Grimeton är den enda bevarade, funktions-

dugliga sändaren av sitt slag i världen. Världsarvsutnämningen är kulmen på ett tioårigt arbete som inleddes 1994/95 och vars första milstolpe blev beslutet om byggnadsminnesförklaring år 1996. Därefter har ett långsiktigt och konsekvent vårdprogram genomförts, som inneburit att de sex antenntornen målats om, på ursprungligt sätt med blymönja och linolja, till en kostnad av cirka 70 mnkr, varav kulturmiljövårdsanslaget delfinansierat cirka 30 mnkr. Ägaren Telia Mobile AB och länsarbetsnämnden har också bidragit till finansieringen. Inom ramen för Riksantikvarieämbetets särskilda satsning *Svenska industriminnet* (se avsnitt 12.3.2) har ett utvecklingsarbete bedrivits för att säkerställa bevarandet av kunskaps- och yrkeskompetens för att hålla anläggningen i funktionsdugligt skick i framtiden. I denna kunskapsöverföring har vänföreningen Alexander, som bland annat består av personer som arbetat vid anläggningen, spelat en viktig roll.

Nästa steg är att utveckla ett nytt radioteknikcentrum för undervisning, forskning och metodutveckling och ett besökscentrum. Här är det Varbergs kommun och Sparbanksstiftelsen som står för investeringskostnaden och några aktörer i regionen, däribland länsstyrelsen, som står för driftskostnad i ett uppbyggnadsskede. Detta är ett exempel på ett långsiktigt och konsekvent arbete där kulturmiljöområdet har haft möjlighet att gå in med mycket resurser och kompetens och samverkar med olika intressenter för att uppnå bevarande och utveckling av en unik kulturmiljö.

11.3 Industrisamhällets kulturarv, ISKA, som utvecklingsfaktor i Västernorrland

Ramprogrammet ISKA (Industrisamhällets kulturarv) i Västernorrlands län bygger på en bred samverkan och syftar till att stödja utvecklingsprojekt som utgår från länets kulturarv. Utgångspunkt är att kulturarv är en resurs för länets utveckling genom ökad tillväxt och god livsmiljö. Ramprogrammet finansieras av länets alla kommuner, Landstinget Västernorrland. Länsarbetsnämnden Västernorrland, Mittuniversitetet, Kulturdepartementet och Länsstyrelsen Västernorrland, både genom 28:26-anslaget och regionala utvecklingsmedel. En tredjedel av programmet finansieras av offentliga medel, en tredjedel av privata medel samt en tredjedel av EU:s strukturfondsmedel. ISKA:s totala budget under programperioden 2000–2005 uppgår till 156 miljoner varav 28:26-anslaget utgör 5,5 mnkr.

Länets strategiska kulturmiljöprogram *Utsikt mot framtiden* bidrog till att det, när Västernorrlands regionala tillväxtprogram togs fram, fanns tydliga prioriteringar från kulturmiljöområdets sida som kunde lyftas in i tillväxtprogrammet. En viktig utgångspunkt var Kulturforum

Västernorrland, en regional samverkansgrupp för kultur- och kulturarvsfrågor med representanter från länets samtliga kommuner, kommun- och landstingsförbunden, landstinget, länsstyrelsen och ABM-sektorn. Samtliga kommuner i länet deltog i ramprogrammet.

ISKA:s verksamhet har fyra huvudinriktningar:

- Att påverka attityder till kulturarvet och kulturmiljön.
- Att öka tillgängligheten till historiskt material i arkiv, i museer och i landskapet.
- Att öka användandet av kulturarvet som resurs i dagens samhälle.
- Att få oss alla att ta ansvar för vårt kulturarv.

Dessa mål ska nås genom två åtgärder – kunskapsuppbyggnad och kulturindustri.

Ramprogrammet ISKA ger projektstöd till lokala initiativ och projektidéer. I de enskilda projekten provas nya idéer och nya verksamheter utvecklas inom bland annat forskning, upplevelsenäring, kulturturism, lokal utveckling och teknikutveckling. Gemensamt för alla satsningarna är att de utgår från länets kulturarv.

11.3.1 Uppmärksammat i Bryssel

ISKA valdes under våren 2005 som ett av tio projekt från hela Europa som presenterades vid ett regionalpolitiskt seminarium i Bryssel i maj. ISKA lyftes här fram som ett exempel på hur EU:s regionalpolitiska stöd har använts på ett lyckat sätt. Ramprogrammet har ett unikt underifrånperspektiv på utvecklingsarbetet och bygger på bred samverkan i länet. Samarbetet har gjort att alla drar åt samma håll. Det är grunden till att ramprogrammet har lyckats, säger Jan Olsson, vice ordförande i beslutsgruppen, i ett pressmeddelande från ISKA.

I slututvärderingen av ISKA 2000–2002 konstaterar utvärderarna att programmets ambitionsnivå och inriktning gör ISKA till ett unikt projekt, inte bara nationellt utan även vid en internationell jämförelse. ISKA:s inriktning och ambitionsnivå gör det också intressant och viktigt att lära av genomförandet. Detta för att utveckla kunskaperna och de praktiska erfarenheterna av hur man arbetar för att göra kulturarvet till en aktiv tillgång i den regionala omställningen och utvecklingen. Något som kan få en vid spridning bland aktörer som arbetar med frågor kring såväl kulturarvet som regional utveckling och tillväxt. *Industrisamhällets kulturarv som regional utvecklingskraft. Slututvärdering av ISKA 2000–2002.* Landstinget Västernorrland.

11.3.2 Exempel på projekt inom ISKA

Trägård är ett konstnärligt utvecklingsprojekt, som tillvaratar kunskap och utvecklar den konstnärliga

kompetensen i länet samt fördjupar och tillämpar samtida bildkonst i anslutning till industrisamhällets kulturarv. Avsikten är att utarbeta metoder och visa exempel på olika sätt att tolka och synliggöra industrisamhällets kulturarv. Metoderna är icke-traditionella och innebär olika sätt att arbeta med samtida bildkonst inom ett gemensamt historiskt sammanhang i ett begränsat geografiskt område. Projektet ska också upprätta konstnärliga möten och idéutbyten med andra områden i Europa. Arbetssättet är gränsöverskridande och genom att använda och ställa samman material från olika källor belysa sammanhang och peka på mönster och förbindelser. Olika aktörer i Ådalen ska sammanföras; historiker, etnologer, kulturarbetare, politiker, landskapsarkitekter, pedagoger m.fl.

En regional satsning, med länsstyrelsen, landstinget och Mitt Sverige Turism som starka aktörer, pekar på Höga Kusten och Sundsvall som profilerande dragare i länet. Profileringen ska ske utifrån världs naturarvet Höga Kusten och konferensstaden Sundsvall med det industrihistoriska arvet som stadens viktiga utvecklingsresurs. Här pekas på flera kompletterande satsningar där Visitors Center i Höga Kusten och Sundsvall är viktiga inslag. Ett av Sundsvalls främsta företrädanden och mest betydelsefulla värden utgörs av stenstadens kulturmiljö och den historiska rollen som handelscentrum i ett av världens största trävarudistrikter. Projektet vill utgöra en del av den regionala satsningen och som ett led i att stärka varumärket Sundsvall satsa på kulturarvet. Det är en viktig investering i en pågående destinationsutveckling, liksom att göra staden attraktivare. Det handlar om informations-, kommunikations-, bevarande- och utvecklingsinsatser för att lyfta fram, levandegöra och tillgängliggöra kulturarvet och kulturmiljön i Sundsvalls stenstad. Man avser även att genom kunskapsuppbyggnad kring industrisamhällets kulturarv och direkta satsningar i den offentliga miljön skapa en attraktivare miljö och långsiktigt förbättra stenstadens konkurrensfördel för näringslivet i staden och regionen.

Projektet *Ådalens industrilandskap* och dagens näringsliv ingår som ett av de tolv industriminnena i projektet *Svenska industriminnen*. KIAB åtog sig att bli projektägare för den del som omfattade Ådalens industrihistoria. Under hösten 2002 gjordes en förstudie till projektet som medfinansierades av bland andra ramprogrammet Industrisamhällets kulturarv ISKA I. Den nu aktuella projektansökan är ett resultat av nämnda förstudie. Företagarnas Riksorganisations lokala förening i Kramfors har nu tillsammans med systerföreningarna i Sollefteå och Härnösand övertagit projektägarrollen. En av idéerna bakom projektet är att göra så att Ådalen som region blir ett begrepp som de flesta, människor och företag i regionen och på marknaden, snabbt identifierar och känner igen. Utifrån egna regionala resurser ska varumärket Ådalen bli känt och förknippas med något som upplevs som positivt såväl bland befolkningen i regionen som bland dem som kommer på besök.

Projektet avser att fördjupa och utveckla dialogen och kommunikationen mellan det industrihistoriska kulturarvet och näringslivet utifrån ett lokalt, regionalt och internationellt perspektiv, att tydliggöra och tillgängliggöra det gemensamma kulturarvet och att genom attitydförändring hos befolkning och företagare bidra till att kulturarvet ses som en resurs för regional tillväxt. Ådalen som region får en mer sammanhållen identitet.

Inom projektet *Kulturarvet en viktig resurs för gymnasie- ungdomar* vill Sundsvalls gymnasium arbeta med gymnasieelevers uppfattningar och definitioner av kulturarvet. Projektet medverkar till att både medvetandegöra och reproducera idéer om kulturarvet betydelse. Närhistorien har en central plats i den allmänna läroplanen. Lokalhistoria och lokalidentitet utgör viktiga element i grundutbildning och gymnasium. Två problem belyses i projektet: Gymnasieskolan saknar såväl förebilder som arbetsmaterial. Därtill saknar lärarna den kompetens som krävs för att undervisa i forskningen om kulturarv i närområdet.

Köja-Mariebergs intresseförening har i projektet *Kulturarv Köjaviken* räddat värdefulla bebyggelsemiljöer och fyllt dem med ny verksamhet. Projektet har uppnått goda resultat med bland annat ökad inflyttning, nyföretagande och ökad sysselsättning. Projektet Kulturarv Köjaviken II kommer till största delen att arbeta med att ta fram planer för att locka besökare till området och förmedla dess historia till besökare och allmänhet.

Projektet *I flottningens spår* drivs av Läns museet Västernorrland. Projektet syftar till att öka kunskapen om flottningsepoken och dess betydelse för vårt kulturarv så att lokalbefolkning och besökare blir medvetna om historien och ser kulturarvet som en viktig resurs i samband med utveckling av besöksnäringen. Flottningsepoken har haft stor betydelse för industrisamhällets framväxt i Västernorrland. Som transportmedel för timret var flottningsleder/älvar en förutsättning för skogsnäringen och vidareförädlingen av skogsprodukter. Längs älvarna växte också bebyggelsen upp i samklang med flottningsverksamheten.

11.4 Fäbodkulturen på frammarsch

En särskild satsning på fäbodan och fäbodväsendet påbörjades 1998 och avslutades 2001. De sju län som ingick i satsningen använde sammanlagt över treårsperioden drygt 29 mnkr av 28:26-anslaget för bland annat kunskapsuppbyggnad, informationsinsatser, byggnadsvård, stängsling och markvård. Medlen gick huvudsakligen till levande fäbodmiljöer. Satsningen gav positiva effekter i länen och innebar många upprustade miljöer, men också ett ökat intresse för näringen som sådan.

I Jämtlands län fanns det cirka 50 fäbodan i drift för 10 år sedan. Kulturen bedömdes då vara på utdöende. I dag finns mer än 90 fäbodan med djurhållning. Verksamheterna har haft bred samfinansiering, ett sparsamt resursutnyttjande och bedrivits i samarbete med ett flertal aktörer, vilket medfört ekonomisk och miljömässig stabilitet samt lokal förankring. Den särskilda fleråriga satsningen på fäbodkulturen och regionala utvecklingsprojekt med stöd från 28:26-anslaget har bidragit till denna positiva utveckling och stödet till fäbodan inom miljöersättningarna har gjort det möjligt att återuppta och utöka driften. I anslutning till detta har också en diversifiering skett med utveckling av turist- och matupplevelser. Det fortsatta utvecklingsarbetet drivs nu av LRF och fäbodbrukarna själva.

Länsstyrelsen i Jämtland

I Gävleborgs län är de flesta fäbodmiljöer som länsstyrelsen satsat medel på tillgängliga för besök och de värdefullaste finns också beskrivna i en broschyr som tidigare tagits fram av länsstyrelsen. På Svedbovallen i Ljusdal, som är en kommunägd fäbod, har en särskild satsning gjorts på ett nytt kokhus som uppfyller dagens krav på livsmedelshygien. Kokhuset har samfinansierats med lokala medel och nyttjas i såväl pedagogiskt som turistiskt syfte, bland annat har byggnadsvårdsläger hållits och öppet husdagar för allmänheten. En lokal förening ansvarar för driften och skötseln av fäbodvallen. Under de senaste åren märks också ett ökat intresse bland fäbodbrukarna för att utveckla fäbodbruket. Bland annat driver Gävleborgs Fäbodförening och Hushållningssällskapet Gävleborg projektet fäbodmat och matkultur för att främja fäbodbruket i Hälsingland och lägga grund för kommersiellt gångbar produktion av småskaliga livsmedel.

Länsstyrelsen i Gävleborg

11.5 Övriga exempel

Satsningen på bevarande och utveckling av *Smalspåret i Kalmar län* är det mest omfattande projektet med industrihistorisk inriktning i länet och enligt länsstyrelsen ett bra exempel på hur ett omfattande lokalt ideellt engagemang, i samspel med insatser från länsstyrelsen och regionförbundet, kan lyfta en kulturmiljö i förfall till en utvecklingsfaktor av avgörande betydelse för sin bygd. Under mer än 10 år har länsstyrelsen och under senare år även regionförbundet och Mål 2-medel gjort medvetna insatser för att stärka och främja både infrastrukturen och arbetet bakom smalspåret. I dag är Smalspåret en av länets främsta kulturhistoriska målpunkter som genom sin egen verksamhet genererar betydande intäkter. Länsstyrelsens ganska stora insatser har framför allt inriktats på vård av byggnader och spåranläggningar, men även i viss utsträckning på kunskapsuppbyggnad kring järnvägen. Anläggningen utgör i dag en av länets kulturhistoriska noder och genom samarbete med

företrädare för skärgårdsturismen, hembygdsrörelsen och Hultsfredsfestivalen, knyter den samman olika insatsområden i länets norra delar. Under 2005 har genomförts en byggnadsminnesförklaring av ytterligare en delsträcka.

Länsstyrelsen i Kalmar

Projektet *Ölandsguld* har drivits av Kalmar läns museum med stöd av 28:26-anslaget och regionala utvecklingsmedel inom ramen för det större projektet världsarvet Öland. Projektet har med utgångspunkt i den äldre järnålderns tydliga och ibland dominerande inslag i landskapsbilden, producerat utställningar, skrifter, utflyktskartor och skyltar. En vandringsutställning har även visats på några större museer i Tyskland och Polen. Projektet syftade till att både stärka den öländska identiteten och samtidigt tydliggöra denna identitets sammansatta natur. Ölandsguld utgör det hittills kanske mest lyckade exemplet i länet på ett projekt som använder kunskap om kulturhistoriska förhållanden i syfte att stärka den lokala självbilden. Dessa insatser har bidragit till att öka förståelsen och delaktigheten i kulturmiljöarbetet hos lokalbefolkning och besökare. Enligt länsstyrelsen vilar ett tungt ansvar på kulturarvssektorns företrädare i länet att tydliggöra kulturarvets komplexitet och mångsidighet med influenser utifrån över tiden.

Länsstyrelsen i Kalmar

Olsbenningsmodellen i Västmanlands län är ett exempel på lokal förvaltning av ett riksintresseområde. Olsbenningens bergsmansby är en bymiljö med medeltida ursprung. Byn med de stora bergsmansgårdarna som belyser bergsmännens sociala ställning samt de medeltida lämningsarna från järnhanteringen gör platsen till riksintresse för kulturmiljövården. I byn bor det 25 personer fördelat på 10 fastigheter. Tre gårdar i byn brukas aktivt varav två är hästgårdar. Flertalet personer är äldre och medelåldern är hög, men det är ett generationsskifte på gång och två unga familjer har flyttat till byn på senare år.

Byalaget reagerade på att det var igenvuxet på allmänningen i riksintresseområdet och att många byggnader i byn höll på att förfalla. Man ville reparera och snygga upp i byn och var beredd att göra både ekonomiska och ideella arbetsinsatser för detta. Medvetenheten om byns värde och gamla historia är stark hos invånarna och flera av gårdarna har gått i arv i samma familj i flera generationer. Länsstyrelsen tyckte det var viktigt att stödja byns initiativ och eftersom Olsbenning är ett riksintresseområde såg man möjligheter att ta ett större helhetsgrepp på byggnader och landskap i samverkan med byborna. Man har bland annat bedrivit olika utbildningsinsatser för byalaget, gjort en fördjupad kunskapsinventering av bebyggelsen i byn och en prioritering av särskilt angelägna insatser vilket förankrats hos byalaget och utgjort grund för stödsatser. Exempel på kurser som anordnats är: praktisk byggnadsvård såsom timmerhusbyggande och fönsterrenovering, teoretisk bebyggelse- och agrarhistoria med hjälp av äldre historiskt kart-

material och industriarkeologi. Intresset var stort för dessa kurser och byborna upplevde att de lärde sig mycket. Ju mer kunskap man får desto roligare blir det säger Anna-Carin Collin från Olsbenningens byalag. Byalaget har stängslat in delar av allmänningen och hyr in får på sommaren och man har röjardagar varje år. Sammanhållningen i byn och känslan för vår bygd har ökat genom det gemensamma arbete vi bedrivit säger Anna-Carin. Vi märker en ökad förståelse och ett ökat intresse från byborna för det kulturarv man har att förvalta, säger Patrick Björklund på Länsstyrelsen i Västmanland.

Skriften Man ställer ju upp för sin hembygd, Riksantikvarieämbetet 2002

Åsens by är landets första kulturreservat. Byn visar hur en småländsk by kunde se ut kring sekelskiftet 1900 och kulturreservatets verksamhet återspeglar denna tid. I kulturreservatet Åsens by i Jönköpings län bedrivs verksamheten utifrån en helhetssyn på bevarande, restaurering, skötsel, kulturarvsbruk, kunskapspridning och aktiv kulturturism. Verksamheten bedrivs av Haurida sockenråd med stöd av länsstyrelsen och Aneby kommun. Tidigare har också medel från EG:s strukturfonder Mål 2 södra erhållits. Åsens by är ett av länets större besöksmål och har under de senaste åren haft drygt 40 000 besökare årligen. Reservatet erbjuder bland annat guidningar, temadagar, servering, boende i kulturhistorisk miljö, en byggnadsvårdsutställning och en byggnadsvårdsbutik. I landskapet betar djur av svenska lantraser. Exempel på temadagar som genomförts är "vårsådd på gammalt vis", "fårets dag" och "kurs i linberedning". En omfattande pedagogisk verksamhet bedrivs för skolbarn för att bland annat levandegöra tidigare generationers liv och arbete. Verksamheten i Åsens by genererar drygt tio årsarbetskrafter och är en betydande arbetsplats i ett lokalt perspektiv. Dessutom görs ett omfattande ideellt arbete. Under 2004 uppgick det till cirka 240 dagsverken. Åsens by är ett bra exempel på hur kulturmiljöarbetet kan vara en drivande kraft i omställningen till ett hållbart samhälle och pekar på kulturarvets betydelse för skapa och tillvarata lokala arbetstillfällen, stärka och utveckla bygden och skapa en ökad förståelse för kulturarvet. Verksamheten vid Åsens by bidrar till att Haurida socken kunnat vända en negativ trend till nya arbetstillfällen, inflyttning, bibehållen service (affär, dagis med mera), entusiasm och framtidstro. Den långsiktiga skötseln och verksamhetsutvecklingen av Åsens by är emellertid hotad på grund av de begränsade resurser som erhållits under 2005.

Länsstyrelsen i Jönköping samt brev från Haurida sockenråd till Riksantikvarieämbetet

Turiststationen i Jävre i Piteå kommun är en god representation för 1960-talets framtidstro och bilismens växande roll i samhället. Den har en färgstark och självmedveten arkitektur, med paralleller till samtidens popkonst, och en framträdande och lättillgänglig placering

intill europavägen. Byggnaden hade länge stått under rivningshot, förtalad och älskad av ingen. Fel från början eftersom den invigdes strax före högertrafikomläggningen och blev mer eller mindre oåtkomlig för trafikanterna när trafiken bytt sida. Restaureringen av Jävres turiststation har engagerat både kommun, Vägverket och byborna som med detta lärt sig uppskatta även en yngre och modernare arkitektur som bevarandevärd. 28:26-anslaget bidrog med drygt 1 mnkr av projektets totala kostnad på 5,7 mnkr. Den inrymmer nu åter turistinformation, utställning och cafeteria. Restaureringen innebar att byggnaden återställdes till det utseende den hade vid tidpunkten för uppförandet och samtidigt anpassades till den nya verksamheten. Efter att restaureringen avslutats byggnadsminnesförklarades byggnaden. Projektet har inneburit att en hotad kulturmiljö kunnat bevaras och skyddas med högsta antikvariska ambition och till ett utvecklat besöksmål.

Länsstyrelsen i Norrbotten

Länsstyrelsen i Örebro län har genom att stödja kulturmiljöprojekt i tre kommuner med 28:26-anslaget bidragit till att förstärka deras ansvarstagande för den egna kulturmiljön i planarbete och information till kommuninvånarna. I Nora har arbetet med en brandskyddsstrategi för Nora stadskärna som kommunen driver kunnat tillförsäkras den antikvariska medverkan som är nödvändig för att kulturmiljövärden ska kunna tillgodoses. Med stöd av anslaget har också Nora kommun genomfört en bebyggelsedokumentation som utgör ett grundläggande underlag för det delvis metodutvecklande planarbete kommunen bedriver för att planmässigt säkerställa kulturmiljövärdena i stadskärnan inom ramen för Riksantikvarieämbetets och Boverkets så kallade Kommunprojekt. Inför förestående omfattande rivningar av fler bostadsbebyggelse i Laxå kommun, företrädesvis representerad av modernismens bostadsbebyggelse mellan 1940 och 1970, har en dokumentation och beskrivning av denna bebyggelses kulturmiljövärden genomförts. Inventeringsresultatet torde vara av stort värde för andra kommuner med liknande problembild.

Länsstyrelsen i Örebro

12 Kulturarv är mångfald

12.1 Nationella minoriteter

Satsningarna på de etniskt-språkliga minoriteterna avser bland annat den särskilda satsningen på samisk kulturmiljövård som initierades av Riksantikvarieämbetet åren 1998–2001. Satsningen hade enligt de utvärderingar som gjorts haft stor betydelse. Miljöer har restaurerats och angelägna dokumentationer har gjorts. Informationsinsatser och att miljöerna tillgängliggjorts för allmänheten har ofta varit viktiga inslag. På några platser har småskalig turism utvecklats.

Samernas och intresseorganisationernas intresse för att ta initiativ och delta i arbetet har i de flesta län varit mycket stor. Kulturmiljöområdets kunskap om det samiska kulturarvet har ökat väsentligt. Bland annat kan nämnas att man i Gävleborgs län fick upp ögonen för att samer från Jämtland/Härjedalen tidigare utnyttjat kustområdet ända ned i Hälsingsland/Gästrikland som vinterbetesland för sina renar. Länet som inte från början var med i den samiska satsningen har genom studiecirklar tagit fram kunskap och material om den samiska närvaron i länet, som sedan utgjort underlag för utställningar. Även Västernorrlands insatser byggde främst på kunskapsinsamling och utställning. Informationen spelar en stor roll för att öka kunskapen och intresset för dessa. I dessa båda län består de fysiska lämningarna främst av härdar och kåtatomter.

I övriga fyra län – Norrbotten, Västerbotten, Jämtland och Dalarna – har värden av det fysiska kulturarvet i stor utsträckning bestått i vård av byggnader av olika slag. Framför allt gäller det olika typer av kåtor, men även förrädsställningar och bodar av olika slag. Arbetet har även inneburit att kunskap samlats in dels genom uppteckningar, dels genom kunskap om byggande – materialval, tekniker etc. Även miljöerna som helhet och berättelser om den äldre kulturen har kunnat tas till vara. Satsningen innebar också en ökad kunskap om det egna kulturarvet hos medverkande samer. De flesta projekt har initierats och bedrivits av samerna själva. Den samiska medverkan har varit A och O, kunskap har kunnat föras vidare från en generation till en annan och vårdåtgärder och dokumentation har kunnat skrivas ner och bevaras.

Ett större projekt har bedrivits i Bartjan (Kroktjärnsvalen) i Jämtlands län i samarbete mellan länsstyrelsen, läns museet, Tässäsens sameby och timmermän från Timmerdraget. Ett femtontal byggnader har rustats upp

med stöd av 28:26-anslaget till ursprungligt skick. Gamla kunskaper om material och byggnadsteknik har återerövrats av unga renskötare för att kunna föras vidare till nästa generation. Både kvinnor och män har deltagit i arbetet och samiska termer för kåtans olika delar dokumenterats. Samtidigt har miljöstödd givit bidrag till röjning och restaurering av renhågn. Reinie Fjällström, född och uppvuxen i Tässäsens sameby, har också intervjuat personer i och omkring Bartjan vilket resulterat i en skrift som berättar både om platsen, människorna och restaureringsinsatserna, *Sommarvistet Bartjan – samebyns samlingspunkt*. Utgiven av Gaaltije – sydsamiskt kulturcentrum i Östersund 2005. Även skriften har fått bidrag från 28:26-anslaget.

I Norrbottens län konstateras att mer än hälften av alla beslut under perioden riktar sig till miljöer inom det samiska eller tornedalska området, vilket har bäring på målet om nationell solidaritet och respekt för olika gruppers kulturarv.

Det sverigefinska kulturarvet har belysts i Värmlands län genom arbetet med bevarandet av finngårdarna Juhola, som avsatts som kulturresevat, Ritämäki, byggnadsminne, och Abborrtjärnsberg, avsatt som naturresevat innan möjligheten med kulturresevatsskydd fanns. Projekten äger inte bara vetenskapligt-historiskt kulturvärde utan tillhör också några av länets mest uppskattade besöksmål.

I Jämtlands län har det levtt och verkat många grupper av människor som hittills ägnats mycket liten uppmärksamhet. Ett problem för kulturmiljöområdet har varit att många grupper har lämnat få eller inga synliga spår i kulturlandskapet, däribland kan nämnas det romska kulturarvet. Under senare år har därför flera initiativ tagits till projekt i syfte att synliggöra dessa människors närvaro. Under 2005 har projektet *Romska platser och spår* påbörjats i Jämtlands läns museums regi med stöd av 28:26-anslaget inom ramen för det moderna samhällets kulturarv. Ett annat exempel är Malmö museer som tillsammans med en romsk arbetsgrupp producerat en utställning om romernas villkor: Romer och resande – bortom romantik och plåga. Det sistnämnda har dock inte gjorts med stöd av 28:26-anslaget.

12.2 Stöd till funktionshindrade

Att öka olika gruppers tillgänglighet till och förståelse för kulturarvet är angeläget. Riksantikvarieämbetet är en av

fjorton ansvarsmyndigheter i det handikappolitiska arbetet som ska skapa ett tillgängligt Sverige till 2010. Att stimulera metodutvecklingen, sprida goda exempel och höja medvetande- och kompetensnivån är av stor vikt om detta ska lyckas. Nedanstående exempel visar på handikappanpassning av några miljöer som fått 28:26-bidrag under perioden.

Inom projektet *Kulturmiljö för alla* har Örebro läns museum arbetat med frågeställningen hur en kulturhistoriskt värdefull kulturmiljö kan tillgängliggöras för människor med funktionsnedsättningar. Som studieobjekt valdes byggnadsminnet Siggebohyttans bergsmansgård som ligger inom ett område av riksintresse för kulturmiljöområdet. Projektet bedrevs som ett särskilt utvecklingsprojekt med stöd av 28:26-anslaget, 430 tkr, under perioden 2003 till 2004 och har fortsatt under 2005. Projektet inleddes med en förundersökning 2003 som behandlar problematiken kring funktionshinder generellt samt innehåller en inventering av de olika hindren på anläggningen och förslag till åtgärder och en åtgärdsplan. Rapporten för förundersökningen kan tjäna som en arbetsmodell för hur man ska analysera en kulturmiljö från tillgänglighetssynpunkt. Svårigheterna i att både bevara och bruka en kulturmiljö är många. För att kombinera varsamhet och tillgänglighet krävs kunskap om antikvariska frågor och i lika hög grad om de behov som olika funktionsnedsättningar skapar. Under 2004 har tre olika insatser gjorts, dels en "bemötandeguide", dels en modell av en "tillgänglig informationsplats" med en tillhörande taktill karta.

Bemötandeguiden är ett kursmaterial som tagits fram för alla som arbetar inom kulturarvssektorn och som i sitt dagliga arbete möter besökarna. Det består dels av ett textmaterial, dels av olika föremål för praktiska övningar. Materialet är uppdelat i fem delar som grundar sig på de fem delar man brukar dela in funktionshinder i, rörelsehinder, synskador/blindhet, hörselskador/dövhet, kognitiva och medicinska/dolda funktionshinder.

Den tillgängliga informationsplatsen har framställts i form av en modell med tillhörande taktill karta. Alla mått, vinklar och funktioner är framtagna för att tillgodose såväl rörelsehindrade, syn- och hörselhindrade som personer med nedsatt kognitiv förmåga. Till modellen har även utarbetats ett presentationsmaterial där tankarna bakom informationsplatsen presenteras. Där finns också en materialgenomgång, kostnadsberäkningar med mera.

Projektet har rönt stort intresse och kursmaterialet är redan efterfrågat, bland annat av kommuner och hembygdsföreningar. Projektet har bland annat presenterats för nätverket Museer för alla och i två delrapporter under 2004 och 2005.

Nedanstående insatser belyser exempel på tillgängliggörande av fornlämningsområden för funktionshindrade. Dessa insatser bedrevs som ett särskilt utvecklingsprojekt med 28:26-anslaget i samverkan mellan Riks-

antikvarieämbetet, Länsstyrelsen i Skåne län och Hässleholms och Östra Göinge kommuner. Projektet har fungerat som en inspirerande förebild för en rad andra kulturmiljöer som därefter tillgängliggjorts på olika håll i landet. Resultaten av de båda projekten har spridits genom en rapport och på seminarier. Insatser för att tillgängliggöra fornlämningsmiljöer för funktionshindrade bedrivs i flera län.

Gravfältet Mala stenar är beläget på en höjd och består av sex skeppssättningar, en rund stensättning och drygt 40 resta stenar. Anpassningen vid Mala stenar inriktades på kompletterande skyltar för personer med svag syn och förståndshandikappade. Gravfältet gjordes också tillgängligt för rullstolsburna personer genom en ramp som är cirka 200 meter lång. Den har breddade mötesplatser som möjliggör en "rundtur" över gravfältet samt avakningsskydd. Rampen utfördes i miljövänlig, råsågad kärnlärk, vilken med tiden grånar och smälter in i utomhusmiljön. En befintlig grind ersattes av en färist vilket möjliggjorde för ett handikappfordon att åka in. Området betas av får. En särskild handikapparkering ordnades uppe på platån, invid gravfältet och den befintliga parkeringen nedanför gravfältet utvidgades.

Hällristningen i Frännarp domineras av 17 vagnar dragna av hästar och ringkors eller hjul, men innehåller också cirklar, ormar, miniatyrfotsulor, ett skepp, några obestämbara figurer och skålgropar. Ristningen är unik i Sverige. Den kunde tidigare endast nås genom en smal stig, men har nu gjorts tillgänglig för rullstolsburna personer genom en 80 meter lång ramp från parkeringen till ristningen. Den befintliga skylten har kompletterats med en taktill skylt, där ett av ristningsmotiven avbildats i relief och kompletterats med punktskrift.

De ovanstående projekten visar att det med relativt små medel går att tillgängliggöra kulturmiljöer för människor med funktionsnedsättningar.

12.3 Det moderna samhällets kulturarv

12.3.1 Projektet Storstadens arkitektur och kulturmiljö och det moderna samhällets kulturarv

Projektet *Storstadens arkitektur och kulturmiljö* bedrevs av Riksantikvarieämbetet i samverkan med de tre storstadslänen under perioden 1999–2001 inom ramen för regeringens storstadssatsning. Sammanlagt 24 mnkr fick användas ur 28:26-anslaget under perioden. För kulturmiljöområdet handlade projektet om en ny epok, efterkrigstidens moderna bebyggelse. Projektet syftade till att öka kunskapen om denna bebyggelse, att nå nya grupper och utveckla metoder för dialog. Nedan följer exempel på resultat från projektet. Riksantikvarieämbetet har i en

särskild rapport under år 2002 beskrivit projektet mer ingående.

Genom kunskapsuppbyggnad och dialog med berörda instanser och boende har projektet bidragit till att uppmärksamma och identifiera den moderna bebyggelsens kulturmiljövärden och att en större samsyn utvecklats kring vikten av ett varsamt förhållningssätt i samband med förändringar och ombyggnader av den moderna bebyggelsen. Frågor om varsamhet på de boendes villkor har särskilt lyfts fram.

Nya former för kulturmiljöområdets samhällsuppdrag och utökad grund för samverkan med medborgarna har utvecklats. Det har lett till nya positiva infallsvinklar för kulturmiljöarbetet och för boende och verksamma i stadsdelarna. Dialogmetoder kommer att kunna utveckla kulturmiljösektorns arbete och integrera kulturmiljöfrågorna i nya sammanhang i samhället. Detta gäller bland annat hur kulturmiljöarbetet påverkas av att samhället är mångkulturellt och hur mångfaldens kulturarv kan synliggöras, vilket var centrala frågor i projektets metodutveckling.

En studie av mediabilden av rekordårens bostadsområden gav en fördjupad förståelse för de samhälleliga processer som gett upphov till en många gånger negativ bild av miljonprogrammets bostadsområden i storstäderna: *Miljonprogram och media – föreställningar om människor och förorter*. Genom projektet har motbilder kunnat ges och genom att kulturmiljösektorn uppmärksammat de miljöer som är många människors livsvärld har arbetet bidragit till identitet, samhörighet och stolthet för den lokala boendemiljön bland många människor. Riksantikvarieämbetet gav år 2001 ut skriften *Modern hembygd – leva i, lära av, utveckla tillsammans*, som stöd för skolans och boendes intresse för den lokala bebyggelsehistorien. Genom Arkitekturåret 2001 gavs möjlighet att förmedla kunskaper om arkitekturfrågor och kulturmiljöarbete till en bred allmänhet, vilket stimulerat ett tilltagande intresse för den moderna epoken i hela landet.

Under 2004 fick Riksantikvarieämbetet använda 5 mnkr av 28:26-anslaget för kunskapsuppbyggnad kring moderna kulturarv i hela landet. Det gav möjlighet att gå vidare med erfarenheterna från projektet Storstadens arkitektur och kulturmiljö och involvera samtliga län i arbetet utifrån den programskrivning om det moderna samhällets kulturarv som Riksantikvarieämbetet utarbetat. Medlen fördelades till 27 projekt i 15 län. Projekten har bland annat syftat till att öppna fler arenor för kulturmiljöarbetet, öka samverkan mellan olika samhällssektorer, kommuner och allmänheten, kommunicera kulturmiljöaspekten som ett perspektiv och en kvalitet samt värna om objekt, miljöer och strukturer från modernismens epok. Projekten bidrar med kunskapsuppbyggnad om främst 1900-talets kulturmiljöer samt lyfter fram centrala perspektiv och förhållningssätt. De är metodutvecklande till sin

karaktär inom områden som mångfald, delaktighet samt långsiktig hållbar utveckling. Riksantikvarieämbetet har bidragit till erfarenhetsutbyte mellan projekten bland annat genom att anordna seminarier.

Som exempel på projekt som fått stöd kan nämnas *Pizzerior och parabler* som drivs av Örebro läns museum. Projektet ska undersöka på vilket sätt det mångkulturella samhället påverkar vår fysiska miljö, vilka avtryck de olika invandrarkulturerna gjort i bebyggelsen, vilka miljöer som påverkas och på vilket sätt. Bland annat studeras Storgatan i Örebro som de senaste decennierna genomgått en stor karaktärsförändring. *Pizzerior och parabler* är en del av länsmuseets större projekt, *Mångfaldiga minnen*, som syftar till att öka kunskapen om miljöer som speglar det mångkulturella samhället.

Örebro läns museum

12.3.2 Svenska industriminnen

Projektet *Svenska industriminnens* övergripande mål var att utveckla en ny plattform för kulturmiljöområdets arbete med det industrihistoriska arvet och därigenom skapa förutsättningar för en fortsatt stark utveckling av området. Projektet har bedrivits under 2002–2004 och sammanlagt har 9,5 mnkr av 28:26-anslaget gått till detta projekt, vilket redovisas inom länsstyrelsernas och Riksantikvarieämbetets utbetalade medel för informationsinsatser för byggnadsvård.

Programmet omfattar tolv industriminnen över hela Sverige däribland LM-staden vid Telefonplan i Stockholm, smalspåret Västervik–Hultsfred, Karlskronavarvet, Grimetons radiostation och Norbergs bergslag. Vid varje industriminne har ett utvecklingsprojekt genomförts med stöd från 28:26-anslaget. Projekten syftar till att ta fram ny kunskap, att utveckla nya arbetsformer och att anlägga betraktelsesätt som utvecklar arbetet med det industrihistoriska arvet i ett längre och större perspektiv. De utvalda platserna berättar, var och en på sitt sätt, om svensk industrihistoria och vårt samhälle. De speglar företeelser som uppfattas som centrala i svensk industrihistoria genom att de i sig själva eller i det system som de representerar har haft stor ekonomisk, teknisk eller social betydelse. Utgångspunkten för urvalet är ett nationellt perspektiv och en strävan är att många människor ska beröras av de berättelser som industriminnena rymmer.

År 2004 avslutades de tolv delprojekten. Erfarenheterna från projektet som helhet kommer att utvärderas och kommuniceras under 2005. Bland annat kommer flera regionala konferenser att anordnas och resultaten avses att spridas i en rad publikationer som vänder sig till olika målgrupper. En av dessa publikationer är en bilaga tillsammans med tidskriften *Dagens samhälle*. Bilagan innehåller, förutom en redogörelse för Svenska industriminnen,

en rad andra exempel på utvecklingsprojekt som tar sin utgångspunkt i industrisamhällets kulturarv.

En viktig del av det publika arbete som bedrivits inom projektet Svenska industriminnen är den TV-produktion som Riksantikvarieämbetet producerat i samarbete med Sveriges television AB. Riksantikvarieämbetet bidrog med 302 tkr av 28:26-anslaget till denna produktion. Programserien om tolv industriminnen omfattade fyra halvtimmes-avsnitt och sågs av i genomsnitt 828 000 personer. Detta visar på det stora intresse och engagemang som finns för industrisamhällets kulturarv.

12.3.3 Bidrag till arbetslivsmuseer

Som ett led i arbetet med industrisamhällets kulturarv har Riksantikvarieämbetet från och med år 2001 givits möjlighet att fördela 4 mnkr från 28:26-anslaget som ett särskilt bidrag till arbetslivsmuseer. Särskilda redovisningar av medlens användning har tillsänts regeringen årligen, så här beskrivs bara kortfattat detta bidrag.

Behovet och angelägenheten av bidragen speglas genom det stora antalet ansökningar, mellan 300 och 400, och de sökta beloppen, från 40 till 70 mnkr, årligen under perioden 2001 till 2004.

De 16 mnkr som fördelats under perioden har gått till väl avgränsade projekt i en i övrigt livaktig verksamhet som inte har kunnat erhålla andra bidrag från kulturmiljöområdets anslag. Bidraget har fördelats till olika näringsgrenar och fått en geografisk spridning över landet inom insatsområdena kunskapsuppbyggnad, vård, publik verksamhet, säkerhet, nätverk. Stöd till vårdinsatser innebär främst att produktionsutrustning av olika slag genom insatserna åter fungerar på ursprungligt sätt. Flera av projekten har också inneburit att vårdinsatsen har dokumenterats och kan användas av andra. Så har till exempel Museiföreningen Stockholm-Roslagens Järnvägar genomfört projektet varmnitning av ånglokspanna. Resultatet har redovisats i en rapport och kan utnyttjas av andra.

Kunskapsuppbyggnaden är viktig, bland annat mellan generationer, för att nya intresserade ska kunna ta vid när den äldre generationen inte längre orkar. Här finns många goda exempel, som till exempel Råbäcks Mekaniska stenhuggeri där kurser anordnades för yngre män och kvinnor som därefter har kunnat ta över och visa stenhuggarens vardag. Uppmärksamheten som bland annat detta bidrag visat arbetslivsmuseerna har också givit incitament till en ökande mängd ansökningar om publika verksamheter. Bengtsfors bilsätesfabrikanter är ett gott exempel där utställningsverksamheten med visningar också givit de arbetslösa kvinnorna ett ökat självförtroende och framtidstro.

Bidragfördelningen har även gjort att kontakterna med arbetslivsmuseerna förbättras betydligt och att Riksantikvarieämbetet därigenom kan utveckla verksamheten

och hitta bättre anpassade metoder för att stödja den ideella sektorn. Ett exempel på sådan verksamhet är guideboken *Arbetslivsmuseer i Sverige*, publicerad 2004, som beskriver över 1 000 arbetslivsmuseer med syftet att fler ska upptäcka denna viktiga del av kulturarvet.

12.4 Ekonomibygnader – en viktig karaktärspräglare i landskapet

I många län har satsningar gjorts på lantbrukets ekonomibygnader som är en viktig karaktärspräglare i landskapet och viktiga för många läns kulturmiljöprofiler. Nedan följer exempel från några län.

Under 2004 har Stockholms län påbörjat en treårig särskild satsning på landsbygdens ekonomibygnader. Cirka 50 byggnader har fått stöd under 2004. Förutom vårdinsatser genomförs också utbildningar för lantbrukare om landskapets kulturmiljövärden och byggnadsvård tillsammans med länsstyrelsens lantbruksenhet. Stödet har fungerat förebildligt och uppmuntrat andra lantbrukare till att ta hand om sina byggnader. Ett stort intresses för stödet har visats genom de drygt 300 ansökningar som inkommit förutom de som redan erhållit stöd. Projektet har fått stort medialt genomslag och länsstyrelsen bedömer att satsningen har ökat förståelsen för landsbygdens byggnadstradition bland allmänheten. Parallellt med bidragsgivningen erhåller länsstyrelsen mer kunskap om landsbygdens ekonomibygnader som kan omsättas i den programskrivning som görs inom ramen för miljö kvalitetsmålet och ansökningarna i sig innebär en angelägen kunskapsbank för länsstyrelsen.

Länsstyrelsen i Stockholm

I Norrbotten har under perioden 2001–2004 gjorts satsningar på ladlandskapet längs med vägstråken där man förutom med ägarna också samverkat med Vägverket, arbetsförmedlingen och Norrbottens museum. Sammanlagt har 225 lador restaurerats. Satsningarna har väckt stor uppmärksamhet och uppskattning. Insatsen har bland annat lett till en stor efterfrågan av information om hur man går tillväga för att bevara sin lada. Därför gjordes en större informationsinsats parallellt med vårdarbetet. Informationen har riktat sig till såväl ägargruppen som en intresserad allmänhet och skolor och har omfattat praktisk demonstration av olika byggmoment, exkursioner, föreläsningar för olika grupper och framföranden inför grupper samt framtagande av en handbok om hur man själv kan utföra arbetet. Totalt har insatsen omfattat 4,1 mnkr varav 1,6 mnkr i stöd från 28:26-anslaget.

Länsstyrelsen i Norrbotten

I Västmanland och Gävleborg har man genomfört en riktad satsning på lador i odlingslandskapet där man ger ett maxbelopp på 12 500 kr per lada under förutsättning

att ägaren bidrar med lika mycket. Detta har liksom i övriga län kompletterats med utbildningsinsatser. Västmanland har arbetat med detta under hela perioden och avsatt 300 tkr årligen för denna insats. Satsningen har annonserats i dagstidning, på länsstyrelsens hemsida samt i en tidning som utdelats till samtliga lantbrukare i länet. Erbjudandet har i Västmanland under samtliga år lockat ett fyrtiotal lantbrukare och ett tjugotal har beviljats bidrag varje år till vård och underhåll av överloppsbyggnader. Bevarandeinsatserna för denna kategori har ökat liksom ägarnas och allmänhetens medvetenhet och kunskaper om lantbrukets ekonomibyggnader. Det har också bidragit till att uppfylla miljö kvalitetsmålen *Ett rikt odlingslandskap* och *God bebyggd miljö*.

Länsstyrelserna i Västmanland och Gävleborg

12.5 Utbildning och information om god byggnadsvård

Genom projektet *Tradition och byggproduktion* har kulturmiljöområdet under åren 1999–2001 erbjudit bland annat hantverkare, projektörer, entreprenörer, antikvarier, kommunala tjänstemän, fastighetsmäklare och allmänheten teoretiska och praktiska kurser samt seminarier i yrkesmässig byggnadsvård. Syftet har varit att skapa en plattform för gemensamma diskussioner, erfarenhetsutbyte och utveckling, att öka olika gruppers kunskaper om god byggnadsvård och att visa den ekologiska dimensionen av byggnadsvårdens insatser. Stöd har gått till konkreta insatser i sex län samt startstöd för regionala nätverk och en branschorganisation inom byggnadsvårdsområdet.

Projektet erhöll 4,7 mnkr i stöd från 28:26-anslaget beslutade av Riksantikvarieämbetet under treårsperioden, varav 1,7 mnkr under 2001. Dessutom har 1 350 tkr erhållits från regeringens kretsloppsmiljard under tidsperioden 1999–2000. Länsstyrelserna satsade dessutom ”egna” tilldelade medel från 28:26-anslaget i projekten och i vissa län har projekten stöttats med regional-ekonomiska medel, arbetsmarknadsmedel och EU-medel. Flera av länen har sedan arbetat vidare med dessa typer av insatser. I fler län har man fortsatt arbeta med olika typer av informations- och utbildningsinsatser. Nedan ges exempel på vad några län arbetat med inom ramen för *Tradition* och byggproduktion och i dess efterföljd.

Västmanlands län har genom projektet *Tradition* och byggproduktion nått cirka 1 700 personer med budskapet om vikten av att tillvarata äldre byggnader och kunskap om byggnadsvård. Genom olika faktablad, som behandlar bland annat vård av fönster, användning av puts, plåttak, som har delats ut under mässor, läns museets rådgivning och andra arrangemang har projektet nått ytterligare ett par hundra människor. Andra aktiviteter har varit kurser i byggnadsvård och

andra fördjupningskurser. Projektet har också bidragit till att Nätverket för byggnadsvård i Västmanlands län har ökat sitt medlemsantal. I samband med arkitekturåret arrangerade kulturmiljöområdet en seminarierie med syfte att öka kunskaperna om arkitektur och det byggda kulturarvet hos en bred allmänhet. Målet var att på sikt få en större medvetenhet om sitt boende och sin stad och därigenom öka efterfrågan på god byggnadsvård och arkitektur.

Länsstyrelsen i Västmanland

I Gotlands län har man bedrivit så kallade öppna restaureringar inom ramen för *Tradition* och byggproduktion. Allmänheten har kunnat besöka byggnadsvårdsobjekt som fått kulturmiljövårdsbidrag under den tid restaureringsarbetet pågått. Genom dessa arrangemang har besökarna haft möjlighet att se exempel på god byggnadsvård, diskutera med sakkunniga inom kulturmiljöområdet och ta del av praktiska demonstrationer av hantverk vid restaureringarna. Arrangemangen har varit mycket uppskattade och uppslutningen god. Kommunala tjänstemän, fastighetsägare och allmänheten har deltagit.

Länsstyrelsen på Gotland

I Södermanlands län har den verksamhet som bedrevs inom *Tradition* och byggproduktion utökats och integrerats i museets basverksamhet. Kunskapsvaruhusets utbildningar har riktat sig mot gymnasieskolans byggprogram, yrkesverksamma hantverkare, ägare av stora jordegendomar och fastighetsbestånd, lantbrukare samt mot en bredare allmänhet. Kurserna bedrivs både teoretiskt och praktiskt och spänner från de stora helheterna i kulturlandskapet till de små detaljerna i enskilda byggnader. Med dessa kurser vill kulturmiljöområdet främja en ökad delaktighet och ett kunnigt ansvarstagande för det sörmländska kulturarvet. Utbildningarna finansieras av museets eget anslag, med 28:26-anslaget och genom uppdragsfinansiering.

Länsstyrelsen i Södermanland

Byggnadsvårdslägren, mässorna och annan byggnadsvård har hjälpt till att sätta Kalmar län på kartan och har inspirerat till några nystartade företag inom bland annat timring, vasstakläggning och linoljetillverkning samt utvecklat andra gällande dörr- och fönstertillverkning, fönsterrenovering, fasadrenovering. Det är också tydligt att många privata fastighetsägare låter sig inspireras av de goda exemplen, vilket innebär att insatserna ofta ger märkbara ”ringar på vattneteffekter”.

Länsstyrelsen i Kalmar

I Uppsala län har under perioden en stor satsning gjorts på Sjöo slotts anläggning. Under 2003 satsade länsstyrelsen 2,8 mnkr på Sjöo slott som är ett av Nicodemus Tessin d.ä:s allra bästa verk. Sjöo är sällsynt väl bibehållet och känns ännu lätt igen från Sueciasticket. Det är

bland annat därför av stor betydelse att Sjöo som kulturhistoriskt dokument och exempel på det bästa från den karolinska barocken räddas till eftervärlden. Satsningen har bland annat resulterat i att det komplicerade taket har restaurerats. Resultatet har blivit hantverksmässigt högklassigt och arbetet har noggrant dokumenterats i en utförlig rapport. Utan kunskaper om hur läggningen av detta och liknande tak finns vore det inte möjligt att rädda dessa konstruktioner.

I bland annat Stockholms, Örebro och Södermanlands län, har man anordnat särskilda nätverksträffar och utbildningsdagar för byggnadsminnesägare och förvaltare av kulturhistoriskt värdefulla miljöer i övrigt. I Stockholms län har man tagit fram en särskild byggnadsvårdssajt för att bättre nå ut till den stora allmänhet som är intresserad av byggnadsvård.

12.6 Agenda kulturarv

Syftet med *Agenda kulturarv* var att i bred samverkan med omgivande samhälle förnya kulturmiljöområdets arbete, inriktning, demokratiska förankring och därmed slagkraft. Projektet skulle, genom att fungera som en mötesplats för diskussion och analys, samla kulturarvssektorn till en gemensam framtidssatsning. Det önskade långsiktiga resultatet var ökat genomslag och bredare förankring för kulturarvsfrågor i samhället i stort samt en ökad beredskap för kulturarvssektorn att gripa sig an framtida frågor för sina verksamheter. Målet var att vid projektets slut presentera en programförklaring som kunde fungera som en plattform för arbetet med kulturarv. Under 2002 och 2003 användes 10 mnkr årligen från 28:26-anslaget till Agenda kulturarv. 13,2 mnkr delades ut som projektstöd till länsstyrelserna och resterande del användes för den centrala projektdriften såsom genomförande av seminarier, samordning och administration av projektet.

De regionala projektbidragen skulle ge samtliga län förutsättningar att starta upp och driva arbete inom ramen för Agenda kulturarv och i detta bejaka nytänkande både avseende metoder och samarbetspartners. I flera län som till exempel Kalmar hölls större möten där olika aktörer inom kulturarvsområdet (ideella, offentliga och privata) träffades för att diskutera kulturarvsarbetets förutsättningar, möjligheter och framtid. Kalmar redovisar två tydliga effekter av Agenda-projekten. Den ena är det årliga mycket välbesökta Regionala kulturarvsseminariet och den andra är det ökade antalet projekt där hembygdsföreningar eller lokala utvecklingsgrupper tar kulturarvet som utgångspunkt för att utveckla den egna bygden.

I andra län som Östergötlands och Västerbottens valde

man att fokusera på att utveckla samarbetet med kommunerna och genomförde i detta syfte kommunträffar. I vissa län hölls temaseminarier. Exempel på sådana är bland annat *Mångfald och kulturmöten* och *Kulturarvets demokrati* som hållits i Jämtland län samt *Skärgård, Industrimiljöer, Förort* som hållits i Stockholms län. Olika former för att föra en dialog kring kulturarv och kulturmiljö prövades också. I Gävleborg deltog olika grupper exempelvis ideella föreningar, boende, byggnadsminnesägare i så kallade kulturbruksmöten där man på olika platser i länet diskuterades hur kulturmiljöer används och ska tas om hand i framtiden. I Kronobergs län har ett utvecklingsarbete bedrivits i syfte att utveckla barnpedagogisk verksamhet kopplad till integration och kulturmiljövård. Barnteaterföreställningen *Den lila dörren* har producerats med stöd av Agenda kulturarvsmedel. Barnteatern används som ett verktyg att visa på människans olikheter och samhällets mångfald. Föreställningar har getts i samtliga av länets åtta kommuner och i nära samverkan med förskolorna.

Ett konkret resultat av Agenda kulturarv är den gemensamma programförklaringen, i vilken gemensamma ledord för dagens och framtidens kulturarvsarbete presenteras. I programförklaringen slås fast att kulturarvsarbetet ska bedrivas med siktet inställt på att nå en kulturarvsförvaltning som bidrar till att samhället ser kulturarv som en resurs snarare än ett hinder för utveckling, och som har som motiv för sin verksamhet att med hjälp av historia och kulturarv vidga perspektiv och berika livsmiljön.

I utvärderingen av projektet framgår att många tycker att det är svårt att tydligt påvisa vad som är effekter och resultat av Agenda kulturarv eftersom projektet var en del i en pågående förändringsprocess. Man anser dock att resurserna som Agenda kulturarv medfört har givit den pågående utvecklingen en skjuts framåt, och att det arbete som gjorts inom Agenda kulturarv inte hade genomförts om det inte funnits särskilda resurser att tillgå. Att insatserna delfinansierades av 28:26-anslaget bidrog till att projektet gavs större utrymme inom verksamheterna och därmed större möjligheter till ett brett engagemang. Nedan beskrivs kort övergripande hur man valt att arbeta i Jönköpings län och exempel på ett lokalt projekt.

12.6.1 Exempel Agenda kulturarv i Jönköpings län

I Jönköpings län har man valt att prioritera sju områden vilka utgör en ram för framtida kulturarvsarbete:

- Medborgardialog – alla ska känna sig delaktiga och välkomna.
- Kommunala kulturarvsagendor – varje kommun skapar strategier för kulturarvsbruk.
- Kulturarvet i skolan – elevers eget kulturarv tas tillvara för att ge känsla av sammanhang.

- Företagen och kulturarvet – företag erkänns som del av kulturarv och deltar i arbetet.
- Nya grupper i kulturarvsarbetet – nya medborgargrupper visar sitt arv, tar del av andras.
- Kulturarvsturism – hållbar turism utvecklas kring kulturarvet.
- Kulturarvet och miljömålen – människans samspel med natur och miljö och regeringens 15 miljömål ger avstamp i kulturarvsarbetet.

De prioriterade områdena handlar om olika sätt att påvisa kulturarvets aktualitet och nödvändighet för individens vardag och livskvalitet. Projekt *Kulturarv Marieholm* är ett bra exempel på hur de sju prioriterade områdena kan utvecklas på ett dynamiskt sätt.

Projektet *Kulturarv Marieholm* sträcker sig från Skärvån till Marieholms Bruk via Marieholmskanalen till Hillerstorps hamn. Projektet inleddes 2003 med ett programarbete som resulterade i mål och visioner för området. Kulturarv Marieholm har ett stort engagemang i bygden och bland annat markägare, boende, intresseföreningar, Gnosjö kommun, länsstyrelsen och Jönköpings läns museum medverkar i projektet som sammanlagt består av ett trettiotal samverkanspartners. Visionen handlar om att genom kulturarvet stärka den egna bygdens historiska förankring och framtidstro och utveckla kulturturismen eller som Jakob S. Jonsson, projektsamordnare uttrycker det: "Kulturarv Marieholm handlar om att ta vara på industrihistoriska minnen och de naturupplevelser som det här landskapet och geografien ger möjlighet till. Folk utan historia har lite svårare att bygga sin framtid än folk som har historia."

*Länsstyrelsen i Jönköping,
TV 4 Jönköping 20 juni 2005*

13 Samverkan kring fornvård – exempel på olika aktörers delaktighet och ansvarstagande

13.1 Fornvård i samverkan med kommunerna – exempel från Västra Götaland

I Västra Götaland bedrivs kontinuerlig fornvård i 47 av länets 49 kommuner. I länet finns många nationellt framstående fornlämningar såsom magnifika gravfält från järnåldern, kyrko- och klosterruiner från medeltiden, Falbygdens gånggrifter och Tanums hållristningsområde som sedan 1994 är utsett till världsarv. Utöver dessa monumentala lämningar finns i varje kommun platser som på ett mer anspråkslöst sätt vittnar om tidigare generationers vardagsliv, såsom mindre gravfält och fossila odlingsspår.

Under de senaste åren har cirka 320 fornlämningsmiljöer vårdats årligen, vilket är ungefär hälften av de projekterade miljöerna. Därtill kommer ett antal fornlämningsmiljöer som inte behöver så frekvent vård såsom kuströsen och särskilda insatser av engångskaraktär såsom medverkan i projekt kring hållristningsmiljöerna i Tanum. Miljöerna som vårdas håller på att ses över och ska minskas ned till omkring 250 miljöer. Lämningar som tydligt speglar länets särart och samtidigt ger en så rik bild som möjligt av länets förhistoria prioriteras, vilket bland annat innebär mer vård av hållristningar och gånggrifter och mindre kyrkoruiner. Ett fornlämningsprogram håller på att tas fram av museerna i samarbete med länsstyrelsen. Kommunerna står för skötseln av fornlämningar i drygt 30 av 47 kommuner genom sina arbetsmarknadslag. I övrigt sker vård i regi av markägare, ideella föreningar, entreprenörer och skogsvårdsstyrelsen. Den totala årliga vården omfattar drygt 4 250 dagsverken. Under år 2004 bidrog 28:26-anslaget med 1,2 mnkr till dessa miljöer där totalfinansieringen har varit drygt 9 mnkr. Länsarbetsnämnden och kommunerna är de största övriga finansierarna. Exempelen nedan bygger främst på telefonintervjuer som gjorts av Riksantikvarieämbetet hösten 2003 som underlag för en handbok om fornvård.

Det är viktigt att prioritera vilka lämningar som är särskilt viktiga att vårda från kulturmiljösynpunkt och vad man ska lägga statliga resurser på. Det går inte att vårda allt, enligt Claes Ström, fornvårdsansvarig på Länsstyrelsen i Västra Götaland. En tydlig strategi innebär att man har en kontinuitet i det som ska vårdas

vilket ökar trovärdigheten i kontakterna med kommunerna. Objekt som ska visas som besöksmål och som kräver parkering, gångvägar, skyltning och har flera tusentals besökare kräver långsiktighet. Nya, mindre objekt kan vårdas på frivillighetens väg av olika ideella organisationer, enskilda markägare och skolor. Det finns ett stort intresse från dessa aktörer för sin närmiljö. Kulturmiljöområdet kan i mån av resurser stödja detta intresse genom att ge stöd och råd om hur de kan vårdas. Dessutom skulle tätortsnära miljöer kunna användas mer i skolundervisningen, genom en utvecklad samverkan mellan skolor och museer, vilket görs i vissa projekt. Överhuvudtaget borde samspelet mellan kommunerna och kulturmiljöområdet öka för att få dem att upptäcka sina kulturhistoria, men då krävs det ökade resurser, menar Claes Ström.

Kulturmiljöområdet betalar en stor del av omkostnaderna får fornvården och ser till att aktuell information finns vid fornlämningarna. Kommunerna har ofta dålig ekonomi så det är viktigt att det finns någon form av stöd till kringkostnader för arbetslagen, men att dessa också presterar i sin tur. Möjligheterna till omkostnader inom ramen för arbetsmarknadspolitiken har också minskat. Samarbetet bygger på muntliga avtal och ett ömsesidigt förtroende mellan kommunerna och kulturmiljöområdet. Kulturmiljöområdets arbete handlar således om att se till att få vård till stånd av olika aktörer utifrån länets fornvårdsprogram, att kontinuerligt se till att fornvården prioriteras av kommunerna, att följa upp den vård som görs, att ge kunskapsstöd i form av skötselplaner och anvisningar till dem som utför vården, men också att ge dem perspektiv på det arbete de utför och sätta in de lämningar de sköter i ett större förhistoriskt sammanhang samt att se till att informationen om lämningarna är aktuell och så pedagogisk som möjligt. Det är viktigt att utgå från hur det ser ut i respektive kommun och region. Det finns inga patentlösningar för hur man kan arbeta. Det är viktigt att vara lyhörd, vad som passar i en kommun kanske inte passar i en annan, menar Claes Ström.

13.1.1 Incitament för kommunerna att bedriva fornvård

■ Uppdrag från kulturmiljöområdet, ekonomiskt stöd
Mycket av den fornvård som görs av kommunerna sker på uppdrag av kulturmiljöområdet.

Vara kommun har under 10 års tid arbetat med vård av fornlämningar. Arbetet utförs av kommunens arbetsmarknadsenhet och kommunen ser sig som utförare på beställning av länsstyrelsen, men samtidigt tycker kommunen att det är viktigt att lämningarna vårdas, säger Lennart Storm på kommunens arbetsmarknadsenhet. Vara kommun vårdar ett femtontal objekt som är prioriterade av länsstyrelsen och ytterligare miljöer som kommunen anser är angelägna att vårdas. Kommunen får 50 tkr årligen av länsstyrelsen för skötseln. Kostnaderna är mycket större, men så länge arbetsmarknadspolitiken bidrar med personal går det runt. Genom att arbetslagen gör bra saker som ändå behöver göras så kan man säga att kommunen gör en rejäl vinst på detta, säger Lennart Storm.

■ Bra arbeten för arbetslösa

Arbeten inom fornvård är praktiska, självständiga, ansvarsfulla arbeten och ett led i rehabilitering för att komma vidare på arbetsmarknaden eller som sysselsättning för äldre personer med praktiska kunskaper som blivit arbetslösa. Vård av fornlämningar är en del i detta större paket. Ofta ingår också reservatsvård, viss utbildning och andra arbetsuppgifter med hänsyn till olika individers behov inom arbetslagen.

I Vara kommun har olika personer i arbetslaget ansvar för olika fornlämningar, det blir deras lämningar som de vill vårda ömt och känner ökat ansvar för. Det har fungerat mycket bra, säger Lennart Storm arbetsmarknadsansvarig på kommunen. Som exempel nämner han en kille som blev eld och lågor över arbetet med fornlämningar, vilket hjälpt honom att komma igenom en jobbig fas och han har kunnat gå vidare till den ordinarie arbetsmarknaden. Flera ungdomar har gått vidare till att förkovra sig ytterligare inom natur- och kulturmiljöområdet. De som deltar i dessa arbeten känner att de gör ett jobb som är behövt och som många har nytta och glädje av, vilket bland annat bidrar till att öka självkänslan, säger Claes Ström på Länsstyrelsen.

■ Välbesökta turistmål

Att lämningarna redan är välbesökta turistmål eller möjliga att utveckla turistiskt är viktiga incitament till att vårda lämningarna.

De förhistoriska lämningarna i Götene kommun är välbesökta områden och det är nödvändigt med löpande underhåll så att det inte växer igen. I kommunen finns bland annat Husabyborgen, Husaby källa, Aranäs borgruin som visas inom ARN-temat, hållristningar och gravfält, säger Birgitta Gärdefors, biolog på Götene kommun.

■ Kulturarvet har stark folklig förankring

De kulturhistoriska lämningarna är lite av Vårgårdas profil och de är viktiga för kommunens identitet. Kultur-

arvet är av stort intresse för kommunens invånare och har stark folklig förankring. Flera hembygdsföreningar arbetar aktivt med kulturarvet i sin bygd och kulturarvet är levande för många människor i bygderna. Vårgårda har varit bostadsort i många tusen år och är bra som bostadsort även i dag. Det skulle kunna användas i kommunens marknadsföring, säger Sven-Åke Mökander, kultur- och fritidschef i Vårgårda kommun.

I Vara kommun anordnar kommunens kultur- och fritidsförvaltning sedan 1997 natur- och kulturhistoriska vandringar i samverkan med kommunens hembygdsföreningar. Årligen görs mellan 5 och 7 vandringar till olika natur- och kulturhistoriska sevärdheter i kommunen. Man har också besökt arkeologiska utgrävningar som pågått. I regel är det någon från bygden som har kunskap om den specifika byggnaden eller miljön som besöks som håller i vandrigen. Det finns mellan 20 och 25 hembygdsföreningar i kommunen med många aktiva människor. Detta är ett sätt att synliggöra, förmedla och ta tillvara den kunskap som finns. Intresset är stort från allmänheten, säger Kerstin Jonsson på kommunens kultur- och fritidsnämnd.

I Götene kommun arrangerar aktiva hembygdsföreningar bygdevandringar till historiska lämningar och samlar in kunskap kring kulturlämningar i landskapet såsom gamla torp och milstenar. Vid två av lämningarna firas Valborgsmässaafteon. Borgruinen i Husaby har använts för historiska skådespel. Ruinen håller på att restaureras inom ramen för ett treårigt projekt där kommunen är projektägare.

Människors efterfrågan på vård kan också påverka kommunerna att sköta fornlämningar. Engagemanget från skolan och hembygdsföreningen i Hol i skötseln av gravfältet Hols gärde som är Vårgårda kommuns största fornlämning har inneburit att skötseln av gravfältet och flera fornlämningar i kommunen har återupptagits av kommunens arbetslag i Vårgårda i samverkan med kulturmiljöområdet. Vårgårda kommun är väldigt berikat med fornlämningar och det är en viktig del av kommunens kulturarv. Jag är född och uppvuxen i Hol och jag och många med mig känner en stolthet för vår bygd, säger ordsbon Pernilla Johansson som engagerat sig i att gravfältet Hols gärde fortsätter att vårdas och görs tillgängligt.

13.1.2 Behov av utvecklad samverkan med kulturmiljöområdet

Flera kommuner uttrycker att de känner en osäkerhet om hur man kan utveckla miljöerna turistiskt. De känner att de själva inte har tillräcklig kunskap eller ekonomiska resurser, men det finns ett intresse och de ser möjligheterna.

Det är inte så lätt att få stenar att prata. Att ta fram vårt kulturarv är viktigt. Kommunen har gett ut en liten broschyr med ett femtontal kulturhistoriska platser i kommunen som sprids bland annat via turistbyrå. Vi behöver hjälp med pedagogik för att levandegöra miljöerna. Vi arbetar med ljus- och ljudspel men är inte så duktiga på det. Vi känner att det är viktigt att ta fram den storhet som finns här. Det finns en stolthet i bygden, men kommunen gör inget av den, säger Sven-Åke Mökander kultur- och fritidschef i Vårgårda kommun. Det finns många berättelser i anknytning till de historiska spår man ser runt lederna som berättar om människor från förr, säger Pernilla Johansson. Berättelserna förs vidare i folkmun och har även dokumenterats. Hembygdsföreningen har arbetat med torpinventering i studiecirkelform och några personer har fortsatt att torpinventera och släktforska en gång i veckan under flera års tid av eget intresse. I byn skulle man vilja knyta ihop berättelserna om hur människor levde och bodde med spåren man ser i landskapet och gestalta detta.

Kommunen skulle kunna arbeta för att lämningarna nyttjas mer, men då behöver vi idéer, input, inspiration och kunskapsstöd från kulturmiljöområdet hur man kan göra. Ofta är man ensam med sitt arbete i kommunen, säger Birgitta Gärdefors på Götene kommun, men man är inte ensam med frågeställningen. Det är dumt att ständigt uppfinna hjulet på nytt när det redan finns erfarenheter, säger Birgitta som efterlyser kulturarvsnätverk för erfarenhetsspridning riktat till kommuner, föreningar etc.

Det är inte så lätt att lyfta fram fornlämningar. Folk ser det som stenar, ibland har de ingen uppfattning om vad det betyder. Men områdena är välbesökta och genom den skyltning som finns kan man lära sig en del. Kommunen ser till att det praktiska fungerar och att lämningarna är tillgängliga. Det finns mycket mer att göra och det finns mycket historia runtomkring att ta vara på. Det är viktigt att skolan tar del av det som finns lokalt, det finns ett stort historieintresse. Det är intressant att få beskrivet hur det var på den tiden, hur folk levde. Här behöver vi stöd från kulturmiljöområdet, säger Kerstin Jonsson på Vara kommun.

13.2 Samverkan med hembygdsväsendet – exempel från Västernorrland

Länsmuseet i Västernorrland arbetar sedan mitten av 90-talet med skyltning av forn- och kulturlämningar i samverkan med länsstyrelsen och hembygdsföreningar med stöd från 28:26-anslaget. En viktig utgångspunkt var att utöka samverkan med hembygdsföreningarna på deras initiativ. En annan utgångspunkt var att skyltningen i kulturlandskapet skulle ses som en förlängning av den

utställningsverksamhet som sker på museet och därför har stor vikt lagts vid att utveckla form och estetiska kvaliteter i gestaltningen av informationen.

Hembygdsväsendet medverkar aktivt i arbetet med utvalet av kulturmiljöer. Museet arbetar med några socknar om året. Hembygdsföreningarna föreslår miljöer att skylta ofta historiska platser såsom exempelvis kvarngrunder och flottningsanläggningar. Länsmuseet ser till helheten så att informationen speglar socknens karaktär av både historiska och förhistoriska lämningar. Man arbetar ofta med en serie av informationsskyltar längs en stig eller i ett större område såsom Kvarnstigen i Indal med kvarn, såglämningar och gravhögar, Nämforsens hällristningsområde och järnåldersgården i Gene. Arbetet ger en sammanlagd bild av varje bygds karaktär snarare än bara monumentala lämningar. Hembygdsföreningen ordnar ofta markägartillstånd och praktiska detaljer. Vid uppsättningen av skylten är både hembygdsförening och länsmuseet med. Det känns som att plantera stolpar, symboliskt och mycket hårt menar Margareta Bergvall på länsmuseet.

Skötselarbetet bygger på ideellt arbete från hembygdsföreningarna. Skriftliga avtal finns med länsstyrelsen för de objekt som är utvalda från regionalt perspektiv. Till denna skötsel kan man erhålla bidrag.

Ljustorps hembygdsförening är en av de föreningar som kulturmiljöområdet samverkar med. I Ljustorp har man arbetat med att tillgängliggöra sina förhistoriska och historiska miljöer sedan drygt 10 år tillbaka. Man har röjt, gjort i ordning vandringsleder och satt upp skyltar. Bland annat har en arkeologistig gjorts runt Frötuna järnåldersgravfält, en stig till en bronsåldersgrav, en gammal fäbodstig och en skolstig. Den senaste satsningen är att man tydliggjort några förindustriella områden med vattendrivna sågar, järnbruk och massaindustri. En del har gjorts på egen hand och till en del har länsmuseet gett kunskapsstöd och ekonomiskt stöd från 28:26-anslaget. Arnold Thunström, ordförande för föreningen, upplever att man får det stöd som man behöver från kulturmiljöområdet och han är nöjd med samverkan med museet. Arnold beskriver sin drivkraft för föreningen och hembygden så här: Jag har varit intresserad av historia sedan länge. I och med pensioneringen har jag haft möjlighet att engagera mig säger Arnold Thunström. Intresset delas också av hans fru och flera vänner i bygden, vilket gör det hela mycket roligare. Det är mest äldre som är engagerade men det finns också några yngre förmågor. Det är viktigt att man känner för platsen där man bor, annars blir Ljustorp bara sovplats till Timrå där många arbetar. Genom hembygdsföreningen hoppas han öka trivseln för fler människor i bygden. År 2003 fick Arnold Thunström tillsammans med sin hustru priset som årets Timråbo för sitt engagemang i hembygdsföreningen.

13.3 Fadderverksamhet på Gotland

På Gotland arbetar läns museet med fadderverksamhet med stöd från 28:26-anslaget. Ett hundratal faddrar i 35 socknar ser till en eller flera fornlämningar i sin närmiljö och rapporterar om tillståndet till läns museet. Idén bygger på det system som Riksantikvarieämbetet utvecklat för runstensfaddrar. Läns museet anordnar exkursioner, ger ut ett informationsblad och inspirera faddrarna att ta egna initiativ. Läns museet erbjuder också en dags kunskapsfördjupning för människor som är intresserade att lära sig mer om sin sockens historiska framväxt. En bild ges av hur landskapets har växt fram och vilka spår som finns i landskapet från olika tidsperioder. Sedan görs en gemensam exkursion. Tidigare anordnades också studiecirklar om forntiden på Gotland i regi av Högskolan på Gotland.

Evert Cedergren är engagerad i Lokrume hembygdsförening och fadder till två "kämpgravar". Han har genom engagemanget fått en ökad stolthet för bygden och han har lärt sig mer om den egna socknen vilket gör att han känner en ökad delaktighet i bygdens historia och utveckling. Genom att engagera närboende och bönder får man en ökad förståelse för det som finns runt omkring sig, man tar ökat ansvar och bonden plöjer inte bort lämningarna, säger Evert. I hembygdsföreningarnas regi anordnas cykelturer till lämningarna i respektive socken. I Lokrume har hembygdsföreningen samverkat med idrottsföreningen i ett fornlämningsområde med bland annat en bronsåldersgrav. Ett motions- och promenadspår har anlagts, ytterligare spår från bronsåldern har röjts fram, lämningarna har skyltats och en rastplats i närheten har skapats. Området nyttjas av boende, daghem och skolor från socknen och turister.

Erfarenheterna av arbetet med fadderskap är hittills mycket goda för kulturmiljöområdet. Faddersystemet svarar mot människors historieintresse och efterfrågan och vilja att ta ansvar för sin bygd och det är ett frivilligt, ideellt arbete, säger Louise Berry. Faddrarna blir ambassadörer för sin hembygd. Tanken är också att detta får dem och andra människor att upptäcka och värna mer om kulturarvet de har, att respekten ökar för det arv man har att förvalta och att man sprider detta synsätt till nästa generation. Vetskapen om att fadderverksamhet finns ute i socknar ska förhoppningsvis leda till att en medveten förstörelse och plundring av fornminnen minskar eller upphör, säger Louise Berry på läns museet.

13.4 Att lära känna sin historia – skolprojekt i Alvesta

Projektet *Att lära känna sin historia – i Åsgöts fotspår* är ett skolprojekt som genomförts i Alvesta samhälle och som

har sin upprinnelse i runstenen, gravfältet, offerkällorna med mera som finns vid Alvesta medeltida kyrka. Smålands museum har i samarbete med Prästängsskolans elever fördjupat elevernas förhistoriska kunskaper med utgångspunkt i järnåldern. Projektet har stöttats av länsstyrelsen, Alvesta kommun och Norra Allbo hembygdsförening. Projektet har resulterat i en omtolkning av runstens inskription, i imålning av runorna i samarbete med Runverket samt i uppsättning av tre skyltar, med text och layout producerade av eleverna. Skolprojektet bedöms som mycket framgångsrikt och ett informationshäfte har skickats ut till samtliga grundskolor i Alvesta kommun, Norra Allbo hembygdsförening, kyrkans personal och Alvesta huvudbibliotek med filialer, totalt 100 häften. Häftet finns även tillgängligt på kommunens hemsida. Eleverna kommer att arbeta vidare med järnåldern och skriver uppsatser om Åsgöt. Länsstyrelsens målsättning är att skolprojektet ska fungera som inspiration för övriga kommuner och skolor att lära känna sin lokalhistoria.

Länsstyrelsen i Kronoberg

13.5 Strategisk informationsinsats i Stockholms län

Under senare år har läns museet, som ansvarar för den regionala fornvården på uppdrag av Länsstyrelsen med stöd av 28:26-anslaget valt att snäva in antalet miljöer som man arbetar kontinuerligt med. I stället har man vidgat informationen om dem och man arbetar också mer med samlade miljöer utifrån ett helhetsperspektivet. Man har valt att fokusera på ett femtiotal miljöer och mellan 1 till 3 objekt per kommun. Urvalet har gjorts av kulturmiljövården och är förankrat hos kommunerna. Som helhet ska lämningarna spegla regionens förhistoriska forntid. De platser man valt har tidigare varit vårdade. Urvalsprinciper har bland annat varit vetenskapligt värde, tätortsnära objekt, närhet till skolor och friluftsområde. Den praktiska vården utförs främst av kommunerna.

Museet arbetar systematiskt och fokuserat med ett område i taget med skyltning. Man kan inte vara överallt, man måste kraftsamla, säger Mats Vänehem på läns museet. Man har exempelvis skyltat upp runstenar längs Långhundraleden, en lång vandringsled i Vallentuna och Sigtuna kommuner. Avsikten är att skapa spår runt sjön med utställningsplatser som speglar historien i landskapet, ett slags ekomuseum i mindre skala. För att ytterligare tillgängliggöra fornlämningarna har man gjort en vandringsutställning om forntidsmänniskorna Inga och Estrid som det står skrivet om på runstenar i området. Utställningen har visats i berörda kommuner i norra Stockholm. Museet har fått viss sponsring av näringslivet för detta samt stöd från 28:26-anslaget. Läns museet har

också haft pedagogisk verksamhet i samverkan med en högstadieskola i Vallentuna med särskilda utvecklingsmedel från Kulturrådet. Med stöd av 28:26-medel har man tagit fram ett kunskapsunderlag för hur man kan tillgängliggöra en brolämning i Täby kommun fysiskt och pedagogiskt. Kommunen har sedan beslutat att satsa

resurser på att utveckla Jarlebankes bro som en port till Vallentunasjöns fornlämningsområde. Läns museet har också gjort hemsidan *Upptäck forntiden*, och tagit fram broschyrer om de 50 utvalda lämningarna för att stimulera till besök med stöd av 28:26-anslaget.

14 Bevarande av hållristningar

Under perioden 2000–2004 har två större projekt som behandlar bevarandeproblematiken för hållristningar bedrivits på Riksantikvarieämbetets initiativ med stöd av 28:26-anslaget. Utifrån erfarenheter av arbetet med *RockCare* i Tanum utvecklades *RANE-projektet*, som genomförs i samverkan med elva län.

14.1 RockCare för hållristningsområdet i Tanum

RockCare behandlade bevarandeproblemen för hållristningsområdet i Tanum. Syftet med projektet som leddes av Riksantikvarieämbetet och bedrevs under 2000–2004 var att utveckla nya metoder för dokumentation och presentation av hållristningar inom ramen för ett internationellt expertnätverk. Ett annat syfte var att vidareutveckla metoder för skydd mot miljöförstöring och nedbrytning. Projektet fick 1,2 mnkr i stöd från 28:26-anslaget och 1,7 mnkr från EU-programmet Raphael. Medel erhöles även från Riksantikvarieämbetets FoU-anslag, finska Museiverket och portugisiska kulturministeriet.

Genom projektet byggdes ett omfattande internationellt nätverk upp med etablerade experter från de deltagande länderna samt forskarstudenter och kulturmiljövårdare som nyligen inlett sin yrkesbana. Huvudpartner i projektet var Italien, men samverkan i projektets aktiviteter har också skett med Frankrike, Portugal, Finland, Norge, Danmark och Ryssland. Svenska intressenter var förutom Riksantikvarieämbetet, Vitlycke Museum, Bohusläns Museum, Underslös hållristningsmuseum, Länsstyrelsen i Västra Götaland, Göteborgs universitet och Tanums kommun. Många av de kontakter och aktiviteter som initierades i projektet har sedan blivit bestående och i några fall fördjupats och utvecklats ytterligare. En svårighet är dock att få kontinuerlig finansiering.

14.1.1 Samverkan mellan kulturmiljöområdet och skolorna i Tanum och informationspridning i övrigt

Skolorna i Tanum medverkade i ett pedagogiskt delprojekt med ursprung i läns museernas och Riksantikvarieämbetets adoptionsprojekt. Målsättningen var att engagera barn

och ungdomar aktivt i bevarandearbetet och att skapa bättre förutsättningar för kunskapsutbyte och praktisk samverkan mellan skolorna i flera av de deltagande länderna. Ett annat mål var att utveckla koncept för elevforskning och ömsesidigt lärande, vilket bl.a. innebar att utveckla pedagogik för tolkning och förståelse av hållbilder. Under 2001 genomfördes två större skolseminarier i Foz Coa och i Tanum. Det senare i samband med Unesco:s World Heritage Youth Forum i Karlskrona. Tanumskolorna har också producerat ett brev med information om *RockCare* till alla kommuninvånare. Fortfarande bedrivs samverkan mellan kulturmiljöområdet och Tanums skolor, dock inte i samma omfattning som när projektet pågick. Diskussioner om nya utvecklingsprojekt pågår och det finns ett stort intresse hos många elever att lära sig mer om hållristningar.

14.1.2 Vidareutveckling av metoder mot negativ miljöpåverkan

Vidareutvecklingen av metoder mot negativ miljöpåverkan har omfattat bland annat utformning av ett digitaliserat system för skadedokumentation som nu finns tillgängligt på webben. Nya digitala dokumentationsmetoder har utvecklats med skanning och digital fotografering av fältdokumentation i form av frottage och plastkalkeringar. Metoden har stor potential för direkt dokumentation av figurer och skador på hållristningarna. Arbetet med utveckling av innovativa koncept och metoder för dokumentation och skydd av hållristningarna med hjälp av modern digital teknik har varit framgångsrikt och fått stort genomslag i expert- och forskarvärlden såväl som i skolan, bland allmänheten och i media. De metoder som tagits fram kommer att kunna användas överallt där hållristningar och hållmålningar förekommer och hotas.

14.2 Rock Art in Northern Europe (RANE)

Under 2002 har ett samverkansprojekt påbörjats med elva län i Sverige för att sprida och utveckla erfarenheterna av *RockCare*-projektet samt med Norge, Finland och Danmark. Projektägare är Länsstyrelsen i Västra Götaland som leder projektet tillsammans med Riksantikvarie-

ämbetet. Projektet avslutas hösten 2005. Projektarbetet har inriktats på utvecklingsmöjligheter och bevarandeproblem kring hållkonsten i de nordiska länderna. Målet har varit att få till stånd ett långsiktigt hållbart bruk och skydd av hållbilderna. Angreppssättet har varit sektorsöverskridande och transnationellt samarbete mellan experter, administratörer och andra inblandade och intresserade. Expertnätverket från RockCare-projektet framför allt på nordisk nivå har varit en viktig resurs och stomme i projektet.

Projektets förväntade resultat är:

- Optimerade förutsättningar för långsiktigt skydd av den sårbara hållkonsten med hjälp av förbättrad regional kompetens och praktiska verktyg samt tvärssektoriella nätverk både inom och utom Östersjöområdet.
- En ökad hållbar kulturturism som leder till ökade arbetstillfällen och förbättrat ekonomiskt utbyte särskilt i glesbygdsområden.
- Förbättrade förutsättningar för framtida investeringar inom turistindustrin.
- Ökad medvetenhet och kunskap om den unika men bräckliga hållkonsten bland politiker, internationell publik, lokalbefolkningar och ungdomar.

14.2.1 Exempel på insatser som gjorts

Utbildningar av lokala guider och ett antal publikundersökningar har genomförts för att förbättra möjligheterna till en hållbar förvaltning och kulturturism har genomförts, exempelvis vid Flatruets hållmålning i Härjedalen och Gärderistningen i Jämtland.

Ett tiotal utbildningskurser i fältdokumentation av hållristningar har genomförts för personal på länsstyrelser, läns museer och kommunala museer i olika län bland annat i Skåne, Västerbotten, Västmanland och Värmland. Några kurser i skadedokumentation har anordnats bland annat i Kalmar län.

Olika insatser har gjorts för att skapa en optimerad balans mellan skyddsåtgärder och utveckling av kulturturism såsom genomgång av hållbildernas kontext, utgrävningar vid hållmålningar och hållristningar, försök med utveckling av laserskanning och 3D-presentation av särskilt skadade hållbildslokaler bland annat vid Karlbergsristningen i Södermanland samt handikappanpassade besöksinstallationer vid Frännarpsristningen i Skåne. Ett antal förstudier för möjliga informationscentra i anslutning till besöksplatser har genomförts, bland annat i Häljesta-Björksta i Västmanlands län och vid Hemsta i Enköpings kommun, Uppsala län. Projektet har också utvecklat flera webbsajter, bland annat en som riktar sig till skolelever. Dessutom produceras en guidebok över de 50 viktigaste besöksplatserna för hållbilder.

Uppmuntran och stöd till skolor och lokala organisationer att ta tillvara de hållristningslokaler som finns i deras närhet har bland annat inneburit att elever i Näsåker i Västernorrland har gjort en egen websajt om Nämforsens hållristningar.

Projektet har också formerat expertgrupper som gjort djupstudier inom områdena: förvaltningsstrategier, utformning av konstruktioner och information på besöksplatser. Resultaten av studierna kommer att ligga till grund för praktiska åtgärdsprogram i projektets slutfas. Mer information kan fås på projektets hemsida www.rane-online.org

15 Stort vårdbehov för byggnadsminnen och behov av ökat skydd

Nedan ges exempel på behovet av att skydda ytterligare kulturmiljöer som byggnadsminnen för att på ett bättre sätt spegla olika gruppers kulturarv och det som är karaktäristiskt och unikt för respektive region, vilket framgår av länsstyrelsernas redovisningar till Riksantikvarieämbetet.

Jönköpings län har en mycket svag överensstämmelse mellan länets kulturmiljöprofil och byggnadsminnen. Endast omkring 13 av totalt 118 byggnadsminnen representerar kulturmiljöprofilens tre kategorier; industrimiljöerna och småföretagsamheten, frikyrkörörelsen, det småskaliga jordbruket och fornlämningar från järnålder. Fler byggnader och miljöer behöver skyddas genom byggnadsminnesförklaring, inte minst sådana där ett omfattande bidragsstöd används. Särskilt resurskrävande utredningar behövs inför byggnadsminnesförklaring av industrimiljöer och småskaliga jordbruksmiljöer. Ett till två byggnadsminnen inom vardera av de tre profilkategorierna bör tillkomma per år enligt en särskild plan som kommer att tas fram. I dag finns emellertid inget bidragsutrymme för ytterligare byggnadsminnen.

Länsstyrelsen i Jönköping

Örebro län har relativt få byggnadsminnen, 37 stycken. Flertalet har tillkommit efter år 2000. Länets byggnadsminnen har genomgående hög kvalitet, men de speglar långt ifrån vad som är unikt och karaktäristiskt för länet. Länet har varit – och är fortfarande – präglad av väckelse- rörelser och frikyrklighet, det finns i dag endast ett byggnadsminne av den kategorin. Övriga folkrörelser och skolor/utbildning saknas helt. Den historiskt sett dominerande jordbruksnäringen representeras av ett par herrgårdar. De brett representativa, vardagliga jordbruksmiljöerna, och ekonomibyggnaderna saknas helt. Industrialismens miljöer saknas helt, till exempel sko- och försvarsindustrin (Örebro, Kumla, Karlskoga), samt stenindustrin (Yxhult). Bergsbruk och järnframställning har präglad bergslagsdelen av länet. Den förindustriella epoken representeras av fyra hyttor och ett bergmästarboställe, den moderna industriella perioden är helt orepresenterad. Det krävs betydligt fler byggnadsminnen för att uppnå målet att spegla hela samhällsutvecklingen och det som är unikt och karaktäristiskt i länet. Länsstyrelsen i Örebro anser att det skulle behöva tillkomma ytterligare 25 byggnadsminnen under perioden 2006–2010.

Länsstyrelsen i Örebro

I Jämtlands län finns för närvarande 86 byggnadsminnen. Antalet enskilda lagskyddade byggnader är dock väsentligt större än vad siffran indikerar, eftersom många av byggnadsminnena omfattar flera hus, till exempel hela gårdsmiljöer. Byggnadsminnena kan tillsammans berätta om länets historiska utveckling från medeltiden fram till i dag. De speglar utvecklingen från bondesamhället till industrisamhället, allt ifrån timrade hus från 1200-talet till en bensinmack byggd på 1950-talet. De äldsta byggnaderna som byggnadsminnesförklarats är länets 14 kända medeltida timmerhus. Bland dessa finns Boddas bönhus från år 1291, som är länets äldst kända timmerhus och en av landets allra äldsta timrade byggnader. Jämtland och Härjedalen tillhör knuttimringens kärnområde i Skandinavien med ett stort antal mycket gamla byggnader bevarade. Denna byggnadshistoriska skatt är unik i ett europeiskt perspektiv. De flesta av de allra äldsta timmerhusen är förrådsbodar, som än i dag nyttjas på länets bondgårdar. En mycket stor del av byggnadsminnena utgörs av landsbygdsbebyggelse, som aldrig har genomgått någon mer genomgripande restaurering sedan de uppfördes. Därför står vi i dag i många fall inför stora behov av akut karaktär (rötskador, läckande tak, undermålig dokumentation, avsaknad av vårdprogram osv.). Behoven skjuts hela tiden på framtiden, varför såväl skador och kostnader accelererar med svåra konsekvenser för de kulturhistoriska värdena som följd. Länsstyrelsen i Jämtland uppskattar det totala vårdbehovet för länets byggnadsminnen fram till 2010 till 18 mnkr.

Länsstyrelsen i Jämtland

För världsarvet Örlogsstaden Karlskrona, där många byggnader och befästningar är överlopsbyggnader är förhållandet problematiskt. Länsstyrelsen har i samverkan med olika aktörer tagit ett långsiktigt grepp gällande vårdplanering och framtagande av en general- och managementplan, men vårdresurser saknas i stor utsträckning. Länsstyrelsen uppskattar det omedelbara årliga vårdbehovet till mellan 3 och 4 mnkr, vilket inte varit möjligt att realisera med dagens anslagsnivå. Inom världsarvets kärnområde finns det också behov att förklara ytterligare ett tiotal byggnader som byggnadsminnen, men länsstyrelsen har valt att inte göra detta eftersom förtroendet och ansvaret för de byggnadsminnen vi redan har skulle urlakas eftersom ingen uppskrivning sker av tillgängliga byggnadsvårdsmedel.

Länsstyrelsen i Blekinge

16 Problematiken kring 28:26-anlagets storlek med mera

Nedan ges exempel från länsstyrelsernas redovisningar av konsekvenserna av den otillräckliga anslagsnivån för 28:26-anlaget och de otillräckliga resurserna för länsstyrelsernas samlade kulturmiljöarbete med utgångspunkt i kulturmiljöområdets verksamhetsmål.

28:26-anlaget är kulturmiljöområdets viktigaste operativa instrument. Det är därför besvärande att anslaget inte i tillräcklig grad anpassats till de förändringar som det statliga kulturmiljöområdet genomgått under senare år. Det är ohållbart att, som nu sker, anspråken och förväntningarna på vad anslaget ska räckta till efter hand ökar, utan att de ursprungliga ändamålen ändras eller tas bort samtidigt som anslagsnivån i princip legat stilla under flera år. Anslaget är ju egentligen ett vårdanslag, men förväntas nu också svara mot behoven inom sektorns kunskapsuppbyggnad, medverkan i miljömålsarbetet, bildande och drift av kulturresevat, olika av regeringen proklamerade tillfälliga kampanjer, tillgänglighetsskapande åtgärder, museernas pedagogiska verksamhet med mera. Om anslaget, utöver till vård och information i kulturmiljöer, även ska användas till alla dessa nya ändamål och verksamheter måste det klargöras på ett mycket tydligare sätt än vad som hittills skett att anslagsnivån är för låg. Alternativt får det visas att vissa av de nämnda verksamheterna kan finansieras på annat sätt.

Länsstyrelsen i Kalmar

De senaste årens knapphändiga medelstilldelning har bidragit till en mycket hård prioritering bland byggnadsvårdsbidragen. Länsstyrelsen har inte i samma utsträckning som tidigare år kunnat fördela bidrag till enskilda fastighetsägare och därmed kunnat upprätthålla en god byggnadsvård i länet. Färre sökande har fått del av bidraget. Administrationen kring kulturmiljövårdsbidraget har dock inte underlättats utan har snarare blivit mer krävande på grund av hårdare prioriteringar. För att säkerställa en framtida vård av byggnader är det av stor betydelse att anslaget storlek ökas väsentligt. Bidraget bygger till stor del på ansökningar från enskilda fastighetsägare och föreningar. En stor del av de knappa bidragsmedlen har i allt större utsträckning använts till förbättrat kunskapsunderlag och projektverksamhet och i mindre utsträckning till initiativ från allmänheten för vårdinsatser. Detta kan vara till nytta för hela länets kulturmiljöprofil samtidigt som färre byggnader restaureras.

Länsstyrelsen i Kronoberg

En tydlig tendens är att vi fördelar en allt mindre procent-sats i bidrag av de faktiska överkostnaderna inom projekten och därmed får fastighetsägaren själv bekosta en allt större del. Vi kommer inom en snar framtid att nå en smärtgräns när fastighetsägarna inte kan finansiera antikvariska överkostnader utan kommer att lägga restaureringsinsatser på en mer allmän nivå. Hur skyddar vi då våra byggnadsminnen? Ett nationellt förnyelsearbete inom sektorn är avgörande för framtida samhällsrelevans, miljömålsarbetet för en hållbar utveckling likaså. Med utgångspunkt i aktuella strategidokument prioriterar länet detta arbete på bekostnad av traditionell vård- och underhåll av skyddade kulturmiljöer. Anslaget täcker inte behoven. Kommande generationer må döma.

Länsstyrelsen i Västernorrland

Kulturmiljöerna förfaller, sakta men säkert och i accelererande takt. Vi kan inte uppfylla vårt regionala miljömål att bevara de karaktärsskapande byggnaderna i landskapet, som ladugårdar, logar, härbren. Det är risk att vi därmed tappar den helhetssyn som är så viktig för bevarandet av kulturmiljön och kulturarvet. Arbetet med att bilda nya kulturresevat har avstannat, trots att det uppstått ett stort intresse från allmänheten och att översiktliga utredningar finns. Vi har inte kunnat genomföra åtgärder i miljömålsarbetet, till exempel säkerställande av värdefulla kulturmiljöer i eller i anslutning till sjöar och vattendrag eller kust. Inventering av vilka dessa är saknas. Vi har inte kunnat svara upp mot behovet av bidragsmedel för byggnadsminnena under den gångna perioden. Det har i några fall handlat om avslag på ansökningar, men kanske oftare att kända vård- och underhållsbehov har skjutits på framtiden. Av länets knappt 90 byggnadsminnen består nästan en tredjedel av rena överloppsbyggnader. Ofta har ägarna små eller inga möjligheter att själva klara underhållet och tillgången på bidrag blir därför avgörande för om arbetena överhuvudtaget genomförs. Vi har under perioden betalat ut knappt 500 tkr per år till byggnadsminnena. Den faktiska nivån bör ligga på omkring 3 mnkr per år för att hålla någorlunda jämna steg med det antikvariska underhållsbehovet. Till detta kommer särskilt kostnadskrävande insatser som väntas på framför allt de skyddade industrimiljöerna.

Länsstyrelsen i Gävleborg

Beträffande fornvården finns i dag 23 avtal med enskilda fastighetsägare om vård av fornlämningar. Dessa är också reglerade i femåriga avtal. Därutöver har fornvårdsarbetet bedrivits med arbetsmarknadslag i samtliga

kommuner utom i Lessebo. Generellt gäller att kulturmiljöområdet har blivit mer beroende av både kommunala och statliga arbetsmarknadsinsatser för genomförandet av fornvården. Andel kulturmiljövårdsbidrag i förhållande till andra ekonomiska insatser har fördubblats. I ett långsiktigt perspektiv för fornvårdsarbetet krävs ytterligare resurser, medfinansiering från andra samhällssektorer, omfördelning mellan vårdkrävande objekt inom kulturmiljöområdet eller en lägre ambitionsnivå. I dagens tilldelning av medel kan inte kostnadskrävande objekt som ruinvård komma ifråga, till exempel för akuta åtgärder på Älmeboda kyrkoruin, Bergkvara slottsruin, Åryds rostugnsruin och masugnsruinen i Torpsbruk.

Länsstyrelsen i Kronoberg

Entreprenörer m.fl. tappar erfarenhet och kompetens när uppdragsnivån är för låg. Inom byggnadsvården märks detta genom att restaureringsinriktade entreprenörer som inte har tillräckligt många restaureringsuppdrag i stället arbetar inom ombyggnad och nyproduktion. Det finns en tendens att entreprenörer t.o.m. ”fastnar” inom nyproduktion, när de kvalificerade uppdragen inom byggnadsvård infaller för sällan. På lång sikt urvattnas och hotas den antikvariska kompetensen.

Länsstyrelsen på Gotland

Konsten att bygga i timmer och andra trämaterial är länets viktigaste bidrag till utvecklingen av den europeiska och nationella byggnadskulturen. Stor kompetens har byggts upp i länet under många år. Institutioner och företag baserade här har under flera år deltagit i nationellt och internationellt arbete kring traditionellt träbyggande. Tillsammans med de övriga fyra Norrlands-länen har vi inom nätverket Nordsvenskt träbyggande drivit ett gemensamt utvecklingsarbete genom forskningsinriktade seminarier och fältövningar. Önskemål om kursändringar inom kulturmiljöområdet blir svårgenomförbara samtidigt som kompetens inom andra ansvarsområden, som har byggts upp under många år, sätts på undantag och till stora kostnader kommer att behöva byggas upp på nytt. Alla vill gärna arbeta med de spännande och nya frågor och uppgifter som vi ställs inför men om de nya ansvarsområdena, som läggs på de gamla, åtföljs av bibehållna eller minskade anslag blir resultaten därefter.

Länsstyrelsen i Jämtland

Inrättande av fler kulturresevat i bred samverkan har inte kunnat genomföras. Utredning och skötselplanering är alltför resurskrävande för att rymmas inom länsstyrelsens ramanslag och de ramar som 28:26-anslaget har medgivit.

Länsstyrelsen på Gotland

Ett kulturresevat per år är en rimlig nybildningstakt. Detta är endast aktuellt om särskilda medel tillförs kulturresevat. Om så inte sker kommer sannolikt inga nya kulturresevat att bildas. Kronoberg har ett kulturresevat och anser att ytterligare 4 inom en femårsperiod är rimligt för att spegla länets kulturhistoriska profil.

Länsstyrelsen i Kronoberg

I takt med att fler kulturresevat inrättas inom länet blir bidragsbehovet för vård och skötsel av dessa allt större. Om inte anslagsramen kan höjas kontinuerligt så kommer följden bli att vi inte kan inrätta fler kulturresevat då de kommer att ta en allt större del av det totala årsanslaget.

Länsstyrelsen i Västernorrland

Ett stort problem med det begränsade anslaget är att vi inte har kunnat informera om att det finns, vi skulle då blivit översvämmade av ansökningar. Detta är i grunden en allvarlig demokratifråga. Som det nu är ansöker bara de personer som känner till att bidragen finns, som är vana att ta för sig och som har de rätta kontakterna, en stor skillnad om man jämför med andra statliga bidrag, t.ex. till jordbruket eller till åtgärder för radonsanering.

Länsstyrelsen i Gävleborg

Behovet av bidrag är mycket mer omfattande än tillgången. Länsstyrelsen får dagligen telefonsamtal från förväntansfulla sökanden. Flertalet av dem som ringer får på telefon veta att det är mycket svårt att erhålla medel, varför många väljer att inte ansöka. Merparten av de avslag som görs motiveras med medelsbrist, endast ett fåtal av de avslagna ansökningarna har varit omotiverade att ge bidrag till. Noterbart är att de som tidigare ansökt om medel ofta återkommer, samtidigt som det i kontakten med allmänheten tydligt framgår att en stor del av länets invånare är omedvetna om möjligheten att söka bidrag. Om inte ökade resurser tillförs 28:26-anslaget finns det en stor risk att ”vardagskulturmiljön” i ännu större utsträckning går förlorad, vilket är allvarligt inte minst eftersom det är det lokala och nära som oftast engagerar människor mest. Det är också olyckligt eftersom det i det vardagliga ofta finns företeelser som är så vanliga att de tas för givna. Här har den offentligt finansierade kulturmiljöområdet en viktig roll att spela. I samma takt som 28:26-anslaget har gått från att ha varit ett rent vårdanslag till att omfatta allt mer inom kulturmiljöarbetet har möjligheten att ge stöd för det vardagliga icke skyddade minskat, vilket länsstyrelsen anser mycket olyckligt.

Länsstyrelsen i Skåne

Ett stort bekymmer är att antalet handläggare inte räcker för den mängd arbetsuppgifter som åläggs kulturmiljöenheten utan några som helst nya resurser. Sammanfattningsvis handlar det om att arbetet med kulturresevat ställer ökade krav på kulturmiljöområdet för initiativ och uppföljning, samverkan med naturvården ökar i omfattning, fler ärenden rör det kyrkliga kulturarvet, mer omfattande arbete på det arkeologiska området, fler interna samrådsyttranden och större behov att delta i regionalt utvecklingsarbete, landsbygdsutveckling, miljömålarbete och den fysiska planeringen.

Länsstyrelsen i Västmanland

Vad vi, i likhet med många andra länsstyrelser, har konstaterat är att efterfrågan på vår kompetens under

senare år har ökat inom en rad områden, till exempel RTP-, naturvårds- och miljömålsarbetet. I vissa fall, till exempel avseende kulturmiljövärden i naturreservat, har vi tvingats konstatera att vi helt enkelt saknar resurser för att i samma takt som naturvårdens reservatsbildning

identifiera de kulturhistoriska värdena. I andra fall, till exempel miljömålsarbetet, försöker vi finna vägar att inom befintliga ramar arbeta mot målen, med varierande resultat.

Länsstyrelsen i Norrbotten

Bilagor

Bilaga 1 Bidrag till kulturmiljövård 2000–2004, medel som beslutats och utbetalats av Riksantikvarieämbetet

De medel som inte fördelats till länsstyrelserna under perioden 2000–2004 är bidragen till arbetslivsmuseer, ersättningar enligt 2 kap. 14 § KML, ersättningar för fyndinlösen, medlen för digitalisering av fornminnesinformation (fr.o.m. budgetåret 2003), bidrag till konservering av fornfynd, medlen för runvård och ersättningar vid byggnadsminnesförklaringar enligt 3 kap. 10 § KML. Under perioden fattade också Riksantikvarieämbetet beslut om bidrag till konservering av kyrkliga inventarier och de särskilda medlen för storstädernas kulturmiljöer. Riksantikvarieämbetet fattar också vissa beslut om riksövergripande projekt. Under denna period har det absolut största projektet för Riksantikvarieämbetets del varit det byggnadsminnesförklarade fängelset i Gävle som krävt stora resurser.

Riksantikvarieämbetet har beslutat om och utbetalat totalt 173,7 mnkr under perioden 2000–2004. Under åren 2000 och 2001 utbetalades medel för *Storstadens arkitektur och kulturmiljö* om totalt 16,6 mnkr, under åren 2002 och 2003 utbetalades 6,7 mnkr för projektet *Agenda kulturarv* och för åren 2002–2004 totalt 16 mnkr för bidrag till arbetslivsmuseer. Alla dessa belopp ingår i rubriken bebyggelse i tabellen. Den allra största kostnaden för Riksantikvarieämbetet under perioden har varit det byggnadsminnesförklarade fängelset i Gävle som löstes in av staten under 1999. Kostnaderna för fängelset har under åren fördelats enligt följande: år 2000 drygt 6,7 mnkr, år

2001 knappt 9 mnkr, år 2002 knappt 20,6 mnkr, år 2003 knappt 11 mnkr och år 2004 5 mnkr. Anledningen till att kostnaderna blev så stora var att fastigheten var svårt angripen av hussvamp vilket medförde stora saneringskostnader. Även dessa kostnader redovisas under bebyggelse i figur 23.

Bebyggelse

Byggnadsminneskostnader

Riksantikvarieämbetet fördelar inte medel för ersättningar vid byggnadsminnesförklaringar till länsstyrelserna utan dessa betalar Riksantikvarieämbetet ut efter att länsstyrelsens beslut om byggnadsförklaring vunnit laga kraft. Under perioden 2000–2004 har totalt knappt 10,8 mnkr utbetalats för sådana ersättningar. Det är tre byggnadsminnesförklaringar som genererat utbetalning av intrångsersättningar och en fastighet som lösts in av staten.

Utbetalningarna gäller fastigheterna Vega 10 och 11 i Vaxholm, Stockholms län, där intrångsersättning utbetalades med 1,35 mnkr. Det huvudsakliga motivet för byggnadsminnesförklaringen var en välbevarad, stor stadsträdgård från tidigt 1800-tal. Vid byggnadsminnesförklaring av Sollefteå prästgård i Västernorrlands län utbetalades 60 tkr i intrångsersättning. För Centralhotellet i Söderhamn, Gävleborgs län, utbetalades 373 tkr i intrångsersättning. För det gamla länsfängelset i Gävle har under perioden utbetalats 9 mnkr. Fastigheten byggnadsminnesförklarades under 1999 då fastighetsägaren, AB Gavlegårdarna, yrkade att staten skulle lösa in fastigheten. Fastigheten inlöstes genom beslut av länsstyrelsen i Gävleborgs län och en inlösenersättning om 3,96 mnkr utbetalades under budget-

	Utbetalade medel, mnkr					Utbetalade medel, procent				
	2000	2001	2002	2003	2004	2000	2001	2002	2003	2004
Bebyggelse	24,9	27,2	31,1	23,0	10,0	75	69	82	63	38
Kulturlandskap	0,5	0,3	0,1	0	0	2	1	0	0	0
Fornlämningar	1,5	5,4	2,7	9,3	10,1	5	14	7	26	38
Arkeologi	6,0	6,6	4,4	4,1	6,5	18	16	11	11	24
Totalt	32,9	39,5	38,3	36,4	26,6	100	100	100	100	100

Figur 23. Utbetalade medel fördelade på olika användningsområden åren 2000–2004. Medel som har beslutats av Riksantikvarieämbetet.

året 1999. Det var första gången en fastighet inlöstes av staten på grund av byggnadsminnesförklaring. AB Gavle-gårdarna överklagade emellertid ersättningens storlek till fastighetsdomstolen och en lång process följde som avslutades i november 2003 genom ett förlikningsavtal med innebörden att Riksantikvarieämbetet skulle utge ett kapitalbelopp om 7 mnkr och dessutom ersättning för Gavle-gårdarnas rättegångskostnader om 2 mnkr. Beloppet utbetalades med 4 mnkr i december 2003 och 5 mnkr i januari 2004. Fastigheten har övertagits av Statens fastighetsverk.

Bidrag till konservering av kyrkliga inventarier

Under perioden fick Riksantikvarieämbetet åren 2000 och 2001 besluta om medel för vård och underhåll av kyrkliga inventarier. Medlen användes för vård och underhåll av lösa inventarier och bidrag lämnades endast för synnerligen märkliga och värdefulla föremål. Vid beslut om bidrag togs hänsyn till föremålets kulturhistoriska värde, föremålets skadebild och pastoratets ekonomiska bärkraft. Under perioden betalade Riksantikvarieämbetet ut bidrag för vård och underhåll av kyrkliga inventarier på totalt drygt 3,8 mnkr för totalt 56 bidragsbeslut. Bidrag lämnades bland annat för konservering av korkåpor och böcker i Strängnäs domkyrka i Södermanlands län, altarskåp i Torpa kyrka i Västmanlands län och mässhakar i Dikanäs kyrka i Västerbottens län. Bland de föremål som beviljats större bidrag kan nämnas Birgitta-altarskåpet i Vadstena klosterkyrka, som fått ett bidrag på 300 tkr. Konserveringen av altarskåpet var ett samarbetsprojekt mellan läns museet och antikvarisk-tekniska avdelningen vid Riksantikvarieämbetet.

Storstadens arkitektur och kulturmiljö. Se avsnitt 12.3.1.

Bidrag till arbetslivsmuseer. Se avsnitt 12.3.3.

Tradition och Byggproduktion 2001. Se avsnitt 12.5.

Nedan beskrivs kortfattat ett urval av övriga projekt som erhållit stöd av Riksantikvarieämbetets 28:26-medel.

Rostskyddssystem

Under 2003 lämnade Riksantikvarieämbetet ett bidrag på 2,1 mnkr till ett projekt i samverkan med FORMAS, Banverket och Vägverket om provning av tillgängliga rostskyddssystem. Projektet var en referensobjektundersökning genom faktisk underhållsmålning av två broar i Hallands län och syftade till att kartlägga för- och nackdelar med olika slag av rostskyddssystem avseende underhållskostnad, livslängd och miljöegenskaper.

Kulturturism i Sverige

För att få en överblick över kulturturismens läge, utbildningsbehov och utvecklingsmöjligheter har projektet *Kulturturism i Sverige* givits stöd. Projektet var ett samarbete mellan Läns museet och Länsstyrelsen i Jämtlands

län, ETOUR och Riksantikvarieämbetet. Projektet har fått 250 tkr i 28:26-medel av Riksantikvarieämbetet under 2001 och 270 tkr under 2002. Projektets syfte var att kartlägga nuläget och redovisa utbildningsbehov, önskemål och möjligheter att främja utbildnings- och utvecklingsinsatser, att bygga nätverk och att driva lobbying för kulturturismen i politiken.

Projektledaren har kartlagt kulturturismen i Sverige genom kontakter med länen och besök på ett stort antal kulturturistiska besöksmål över hela landet. Ett antal seminarier med inbjudna talare med olika branschriktning och erfarenhet har genomförts. Diskussionerna har utgått från övergripande frågor som framkommit under kartläggningen och haft som syfte att även lyfta fram frågeställningarna i en handlingsplan som kom 2002. Rapporten heter *Kulturarvet, Utvecklingsområde för svensk turism, nuläge och åtgärdsprogram*.

Den svenska gården

Svenska föreningen för byggnadsvård fick år 2001 ett bidrag på 45 tkr för medverkan i projektet *Den svenska gården*. Projektet var en gemensam satsning med LRF och Studieförbundet Vuxenskolan för att nå jordbrukarna med information om byggnadsvård. Bland annat har föreningen medverkat vid framtagandet av en studiehandledning. Föreningen medverkade också med föreläsningar om byggnadsvård på landsbygden och informerade om föreningens verksamhet gällande byggnadsvårdsläger vid fyra byggnadsvårdsdagar i Uppsala, Östergötlands och Värmlands län med sammanlagt cirka 170 deltagande.

Tradition i trä

Riksantikvarieämbetet beviljade 160 tkr år 2001 i bidrag till Svenska föreningen för byggnadsvård för produktionen av boken *Tradition i trä – en resa genom Sverige*. Boken har producerats under arkitekturåret 2001 i samverkan mellan Svenska föreningen för byggnadsvård, Turistdelegationen och turismforskningsinstitutet ETOUR. Svensk träarkitektur ger identitet och karaktär åt många bygder och landskap. Boken har gjorts i syfte att teckna en rikare bild av den svenska träbyggnadstraditionen och öka intresset för trähusen hos människor inom och utom Sverige. Den ska också kunna fungera som en inspirations- och kunskapskälla för dem som är verksamma inom turismen. Boken har fått stor uppmärksamhet i media.

Nordiska Konservatorsförbundet

Nordiska Konservatorsförbundet, NKF, fick år 2001 ett bidrag på 150 tkr för genomförande av ett seminarium på temat restaureringsideologi.

Europa Nostra

För snart 40 år sedan bildades Europa Nostra för att på ett ideellt plan samla kulturbevarande organisationer,

institutioner och intresserade privatpersoner kring Europas gemensamma kulturarv. I dag är drygt 220 Non Government Organisations i 35 länder anslutna och anslutningen ökar ständigt, framför allt i öst- och Centraleuropa. Europa Nostra har sitt kansli och sin generalsekreterare i Haag. I Sverige har Europa Nostra mest uppmärksammas för sina prisutmärkelser. Riksantikvarieämbetet beviljade för 2001 ett bidrag på 100 tkr för en försöksverksamhet för att utveckla kontakterna med Europa Nostra och utveckla arbetet i Sverige. Det har bland annat lett till att paraplyorganisationen Europa Nostra Sverige har bildats under 2001. Syftet är att öka kontakterna mellan de olika medlemskategorierna och Europa Nostra centralt samt att bredda den svenska kunskapsbasen för det centrala styrelse- och juryarbetet. Svenska medlemmar är bland annat Svenska föreningen för byggnadsvård, Sveriges Arkitekter, Sveriges Jordägarförbund och Statens fastighetsverk. Europa Nostra Sverige har sedan 2002 fått ett årligt verksamhetsbidrag från anslag 28:25, bidrag till organisationer inom kulturmiljövårdens område.

Wooden culture

Europarådet har tagit initiativ till ett projekt kring den europeiska träbyggnadstraditionen. Sju länder enades vid ett möte i Järvsö i mars 2001 om att genomföra ett projekt baserat på ett svenskt förslag. Projektet innebär att hantverkare och arkitekter från de medverkande länderna arbetar tillsammans med ett restaureringsprojekt under två veckor. Projektet fokuserade på hantverkarnas kunskap och deras betydelse i restaureringsprocessen. Projektets huvudsyfte var att visa att hantverkare kan tillföra stor kunskap om de ges tillfälle att medverka i arbetet att undersöka och analysera äldre träbyggnader inför en restaurering. Varje land anordnade varsin workshop och sände deltagare till de workshops som ordnades i övriga länder. Deltagande länder var Sverige, Finland, Litauen, Rumänien, Turkiet, Polen och Frankrike. Under 2001 anordnades workshops i Rumänien och Litauen. Riksantikvarieämbetet har under åren 2001–2003 bidragit med drygt 900 tkr i bidrag. Även Delegationen för industrisamhällets kulturarv var medfinansier. Projektet samordnades av Timmerdraget i samarbete med Länsstyrelsen i Gävleborgs län. För information se hemsidan www.timmerdraget.com.

Svenskt kulturarv

Svenskt kulturarv är ett projekt initierat av Riksantikvarieämbetet och Statens fastighetsverk med stöd av Svenska Spel. Svenskt Kulturarv startade 1996. Riksantikvarieämbetets insats under 2000 och 2001 uppgick till 500 tkr per år. Svenskt kulturarv ger ut Kulturmagasinet Upp-täcktsresan, vars tema 2001 var arkitektur. Upplagan om 350 000 ex. distribuerades till medlemsmuseer, turistbyråer, bibliotek och SJ:s resecentra. Cirka 36 000 personer köpte

kulturarvskortet år 2001 vilket är en ökning med drygt 50 procent jämfört med år 2000. En katalog som främst riktar sig till gruppsearrangörer i Norden, KulturTurer har också tagits fram under 2001. Branschtidskriften Kult gavs ut i fyra nummer. Kulturarvsdagarna den 15 och 16 oktober 2001 lockade cirka 170 personer och 97 procent av deltagarna tyckte att dagarna var bra eller mycket bra.

Utbetalning – tilläggsån

Under år 2000 utbetalades drygt 2,6 mnkr till Boverket för utbetalning i enlighet med förordningen (1983:1021) om tilläggsån för ombyggnad av bostadshus med mera Där- efter det har det inte förekommit några utbetalningar för detta ändamål.

TV-program

Riksantikvarieämbetet har bidragit till vissa informationsinsatser, bland annat två TV-program. År 2003 utbetalades ett bidrag till ett program om svenska industriminnen och år 2004 till ett TV-program om moderna kyrkorum.

Kulturlandskap

Som framgår av figur 23 har det endast varit små summor som utbetalats inom området kulturlandskap. År 2000 var det huvudsakligen intrångsersättning för kulturreservatet Smedstorp i Östergötlands län och år 2001 var det intrångsersättning för kulturreservatet Östra Utsjö i Dalarna, ett kvarnstensbrott.

Fornlämningar

De huvudsakliga kostnaderna inom detta användningsområde är digitalisering av forminnesinformation och historisk kartinformation som beskrivs i kapitel 9. Cirka 22,2 mnkr har utbetalats för dessa ändamål. Här redovisas också de medel som Riksantikvarieämbetet har utbetalat för projekten RockCare och Rock Art in Northern Europe som redovisas i kapitel 14.

Runvård

Riksantikvarieämbetets runolog planerar och genomför årligen runstensvård i landet. Det finns omkring 2000 runstenar, hela eller fragmentariska, i det svenska kulturlandskapet. Riksantikvarieämbetets ambition är att varje runsten ska bli åtgärdad ungefär vart 25:e år. Det innebär att cirka 80 runstenar vårdas varje år. Arbetet bedrivs i samråd med berörda länsstyrelser.

En runsten som blir föremål för Riksantikvarieämbetets vårdinsatser blir först rengjord från alger, lavar och mossor av en anlitad stenkonservator, som också tätar sprickor, byter ut eller bättrar på gamla lagningar och stabiliserar ristningsytan vid behov. Den rengjorda rist-

ningen målas sedan i av en runolog som också författar text till den informationsskylt som placeras vid runstenen.

Sedan cirka 15 år finns ett system med runstensfaddrar, dvs. hembygdsföreningar, andra organisationer, skolklasser, privatpersoner etc., som åtagit sig tillsyn av en eller flera runstenar i sin närhet. De klipper gräs och sly runt stenen och håller allmänt snyggt. En gång om året tvättar de av stenen med vatten och en mjuk borste. Sammanlagt har utbetalats drygt 2 mnkr för sådana insatser.

Arkeologi

Arkeologiska rapporter

Under 2000 användes knappt 1 mnkr av 28:26-anslaget för färdigställande av arkeologiska rapporter. Under 2001 användes 40 tkr av 28:26 anslaget för att avsluta det arbete som pågått åren 1998–2000 med att färdigställa arkeologiska rapporter om undersökningar utförda av UV före 1982. Arbetet under 2001 har omfattat att avsluta påbörjade rapporter och tryckning av en rapport i rapportserien *Projekt Uppdragsarkeologi*.

Kostnadsbefrielse enligt 2 kap. 14 § KML

Riksantikvarieämbetet disponerar medel för kostnadsbefrielse enligt 2 kap. 14 § lagen (1988:950) om kulturminnen med mera (KML). Beslut om befrielse från kostnadsansvar enligt de fyra befrielsegrunderna i 2 kap. 14 § KML fattas av länsstyrelsen. Före beslutet ska länsstyrelsen samråda med Riksantikvarieämbetet, då medel för detta ändamål reserveras hos Riksantikvarieämbetet.

Under perioden 2000–2004 har sammanlagt 13,2 mnkr betalats ut fördelat på 69 utbetalningar. Något mer än hälften av antalet utbetalningar har gått till arkeologiska undersökningar vid exploateringar där fornlämningen inte förut varit känd. Knappt en fjärdedel av utbetalningarna, men till en kostnad av 7 mnkr, har avsett arkeologiska undersökningar där kostnaden väsentligt överstigit vad som angivits i länsstyrelsens beslut enligt 2 kap. 13 § KML. Tolv utbetalningar har gått till kostnader för arkeologiska undersökningar där ingen fornlämning har berörts och endast en utbetalning har avsett ersättning för arkeologisk förundersökning där länsstyrelsen efter slutförd förundersökning inte lämnat tillstånd till ingrepp i fornlämningen.

Bidrag till kostnader för att ta till vara fornfynd enligt 2 kap. 13 § KML

Av bidrag till kostnader för att ta till vara fornfynd enligt 2 kap. 13 § lagen (1988:950) om kulturminnen med mera får i början av den aktuella perioden högst 2 mnkr och i

slutet av perioden högst 3 mnkr användas till bidrag för sådana konserveringsinsatser som anges i 10 § förordningen (1993:379) om bidrag till kulturmiljövård. Medel som inte används till konserveringsbidrag får användas för att bekosta konservering av fynd från äldre exploateringsundersökningar.

Under perioden 2000–2004 har utbetalningarna uppgått till sammanlagt 11,4 mnkr. Huvuddelen av dessa medel har gått till konservering av fynd från äldre exploateringsundersökningar. Antikvarisk-tekniska avdelningen (AT) vid Riksantikvarieämbetet har främst konserverat metallföremål från grävningar utförda före 1997, men även vattendränkt organiskt material från kvarteret Professorn i Sigtuna i Stockholms län. Riksantikvarieämbetet har under den aktuella perioden träffat en ramöverenskommelse med Stiftelsen Föremålsvården i Kiruna när det gäller arkeologiska metallföremål från äldre, inte rapporterade eller fyndfördelade arkeologiska undersökningar. Metallfynden har valts ut efter en inventering av bevarandestatus och härrör från arkeologiska undersökningar som utförts av avdelningen för arkeologiska undersökningar (UV) vid Riksantikvarieämbetet. Här ingår även metallfynd från 1978–1980 års arkeologiska undersökning på Helgeandsholmen i Stockholm. Efter en skadeinventering av Riksantikvarieämbetet av den så kallade Spillingsskatten på Gotland pågår under åren 2002–2006 en fortlöpande nykonservering av dessa föremål och mynt samt dokumentation. Äldre humant skelettmateriel har sanerats och gjorts vetenskapligt tillgängligt vid Lunds universitets historiska museum (LUHM) och Statens maritima museer har fått medel till konserveringsarbeten inom projektet Bevara Vasa.

Andra exempel på konserveringsbidrag har varit konservering av metaller från undersökning av nyupptäckt del av offermossen vid Finnestorp i Västra Götalands län, konservering av metaller från den arkeologiska undersökningen av kvarteret Professorn i Sigtuna i Stockholms län, kostnader för metaller och textilier från en nyupptäckt pestkyrkogård i Jämshög i Blekinge län.

Inlösen av fornfynd enligt 2 kap. 16 § KML

Frågor om inlösen och hittelön prövas av Riksantikvarieämbetet enligt 2 kap. 16 § lagen (1988:950) om kulturminnen med mera (KML).

Riksantikvarieämbetet har under den aktuella perioden inlöst den så kallade Spillingsskatten på Gotland samt ett mynthänge av guld från Skåne. Sammanlagt har inlösen och hittelön utbetalats på 2,1 mnkr, nästan hela summan har gått till inlösen och hittelön av två silverskatter och en bronsdepå på fastigheten Spillings i Othem.

Bilaga 2
Utbetalade medel per år.
Medel som beslutats av länsstyrelserna.

Bebyggelse

Län	År 2000	År 2001	År 2002	År 2003	År 2004
A	19 941 994	16 413 957	14 665 443	11 733 446	11 112 750
C	5 639 420	4 924 726	5 895 916	6 749 098	5 907 213
D	4 620 225	3 722 617	6 227 975	6 517 647	5 347 646
E	6 016 675	5 293 979	5 608 975	6 703 000	4 796 500
F	6 017 658	6 418 683	7 127 560	8 268 576	7 007 203
G	3 239 115	3 648 985	4 883 038	4 229 812	5 006 721
H	4 181 190	4 367 894	6 012 769	5 399 549	5 015 277
I	8 411 764	8 317 950	8 591 987	7 089 634	5 973 399
K	5 982 914	5 388 190	5 392 654	4 073 611	4 383 591
M	7 690 010	6 239 133	7 857 230	7 663 646	8 430 663
N	8 140 451	10 073 774	9 541 632	11 105 247	10 229 181
O	19 623 047	15 476 427	18 026 881	14 080 000	17 672 907
S	5 041 852	5 100 292	3 615 404	4 290 858	4 119 532
T	7 867 048	7 073 384	7 197 514	5 080 072	5 556 011
U	9 215 460	7 798 077	10 222 904	8 682 923	9 367 789
W	5 164 838	6 794 649	6 773 967	7 736 503	7 894 312
X	4 765 841	4 561 518	6 612 411	4 814 535	4 800 507
Y	3 801 676	4 534 093	8 912 993	5 083 225	7 589 640
Z	6 304 539	5 256 558	5 259 276	4 780 385	3 205 126
AC	5 635 419	5 506 943	5 274 043	7 847 546	4 962 761
BD	8 374 896	6 987 611	6 915 190	6 466 813	4 852 280
Totalt	155 676 032	143 899 440	160 615 762	148 396 126	143 231 009

Bilaga 3
Utbetalade medel per år.
Medel som beslutats av länsstyrelserna.

Kulturlandskapsvård

Län	År 2000	År 2001	År 2002	År 2003	År 2004
AB	576 000	1 584 939	871 720	1 868 500	2 519 938
C	159 010	231 000	222 460	292 104	623 503
D	253 500	519 930	1 757 425	695 359	41 600
E	731 255	1 169 971	2 273 005	2 330 559	2 067 157
F	612 820	1 373 728	1 728 303	1 609 579	2 580 026
G	874 434	1 501 786	1 556 269	3 105 999	2 716 238
H	2 166 500	2 094 000	2 854 207	851 700	1 539 500
I	300 000	595 100	955 553	1 049 679	1 003 000
K	419 817	1 121 944	1 103 058	456 040	731 936
M	388 127	849 899	1 149 666	504 865	608 998
N	726 066	1 152 179	1 140 890	1 241 928	1 228 622
O	1 071 140	2 059 651	2 108 140	1 313 200	1 654 662
S	385 212	382 760	1 334 093	1 389 530	4 546 958
T	250 000	300 000	500 200	511 800	458 993
U	480 308	555 829	305 000	400 000	507 000
W	1 142 677	1 885 102	567 960	1 700 688	307 110
X	2 801 151	3 679 760	2 622 947	3 560 974	2 119 869
Y	2 196 681	678 989	551 263	1 872 805	667 300
Z	377 221	2 845 554	1 700 446	1 809 909	1 679 577
AC	709 929	772 580	691 570	606 400	563 753
BD	897 500	1 897 855	1 896 135	400 000	550 000
Totalt	17 519 348	27 252 556	27 890 310	27 571 618	28 715 740

Bilaga 4
Utbetalade medel per år.
Medel som beslutats av länsstyrelserna.

Fornlämningar

Län	År 2000	År 2001	År 2002	År 2003	År 2004
AB	719 100	928 525	2 057 172	1 024 563	1 437 967
C	1 129 116	1 081 274	1 248 019	1 432 523	1 152 501
D	1 265 080	1 546 849	1 801 751	1 618 600	946 700
E	884 633	1 453 422	1 626 897	675 071	1 063 625
F	416 700	589 041	1 201 396	701 150	1 017 880
G	706 930	651 229	954 693	1 432 778	1 727 041
H	1 513 924	2 154 197	3 400 000	3 969 298	2 398 500
I	1 012 649	1 350 510	1 820 049	1 483 639	1 707 907
K	375 644	998 863	1 264 665	1 271 402	1 652 905
M	1 357 794	2 534 793	2 831 029	1 973 017	2 833 887
N	958 451	626 888	1 252 448	496 425	875 563
O	3 841 731	4 933 064	5 271 984	4 997 000	4 672 749
S	1 422 936	1 024 048	1 249 903	896 412	1 714 850
T	967 300	1 212 100	1 321 000	2 345 100	2 196 230
U	376 403	418 666	982 065	1 718 710	1 095 376
W	568 825	748 574	2 040 611	1 541 609	1 984 578
X	1 414 291	1 507 441	2 241 247	1 665 098	1 520 824
Y	487 140	383 170	1 519 975	1 353 950	865 060
Z	421 592	1 445 388	2 012 278	2 171 108	1 691 818
AC	547 360	1 360 800	2 206 016	1 761 028	1 153 226
BD	197 604	907 381	2 517 706	2 097 108	4 561 370
Totalt	20 585 203	27 856 223	40 820 904	36 625 589	38 270 557

Bilaga 5
Utbetalade medel per år.
Medel som beslutats av länsstyrelserna.

Arkeologi

Län	År 2000	År 2001	År 2002	År 2003	År 2004
AB		57 400	598 204	820 236	221 250
C	993 750		137 950	26 700	2 066 486
D	95 550	70 970	523 943	661 477	95 500
E	23 759	89 765		113 957	
F	2 822	1 009 318	1 617 741	396 026	1 409 891
G	179 521			28 511	
H	223 386	412 219	371 833	23 953	568 723
I	1 261 609	307 790	429 211	131 548	445 694
K	100 360	80 112	109 975	301 702	6 568
M	146 157	591 735	93 405	5 103 003	7 178 576
N	175 738	7 159	46 030	40 500	376 634
O	177 972	301 398	259 795	136 745	527 682
S					
T	547 652	1 181 646	2 449 136	323 028	706 766
U	2 064 025	1 233 096	244 953	1 302 077	4 599 802
W	23 660	321 675	816 022	211 200	498 000
X	22 000	233 870	47 322	14 579	28 800
Y	154 503	28 748	92 769		
Z	46 648	100 000	95 000	97 398	190 479
AC		64 230	8 360		20 260
BD	180 000	132 000	77 969	210 500	310 650
Totalt	6 419 112	6 223 131	8 019 618	9 943 140	19 251 761

Bilaga 6
Andel utbetalade medel till olika skyddsstatus åren 2000–2004.
Medel som beslutats av länsstyrelserna.

Län	Byggnadsminne	Byggnadsminnes- fråga väckt	Saknar skydd	Kulturresevat*	PBL
AB	44%	9%	15%	0%	32%
C	57%	13%	19%	0%	10%
D	33%	40%	18%	0%	8%
E	58%	1%	35%	0%	6%
F	33%	24%	14%	1%	28%
G	81%	0%	15%	1%	4%
H	44%	12%	44%	0%	0%
I	69%	2%	27%	1%	0%
K	81%	8%	10%	0%	1%
M	84%	6%	6%	0%	4%
N	93%	1%	4%	1%	1%
O	60%	3%	30%	0%	7%
S	67%	6%	15%	7%	4%
T	24%	13%	25%	0%	38%
U	50%	27%	21%	0%	3%
W	12%	65%	17%	0%	5%
X	33%	7%	55%	1%	4%
Y	90%	1%	2%	0%	7%
Z	35%	13%	45%	5%	2%
AC	26%	1%	58%	0%	16%
BD	3%	11%	45%	0%	40%
Totalt	43%	15%	28%	1%	14%

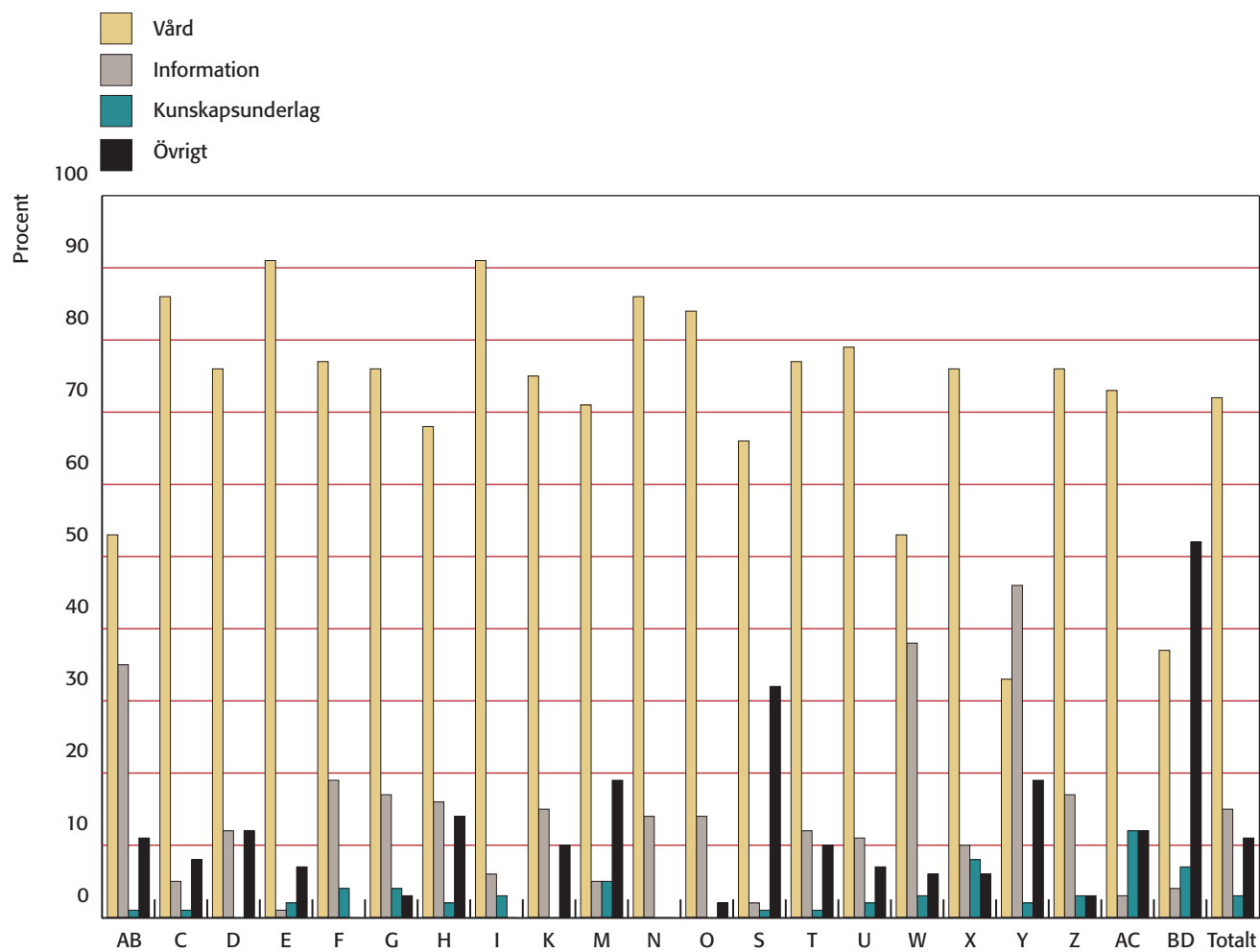
* Kulturresevatfråga väckt ingår ej.

Bilaga 7

Andel utbetalade medel till olika byggnadskategorier åren 2000–2004. Medel som beslutats av länsstyrelserna.

Län	Hantverk och industri	Areella näringar	Offentlig förvaltning	Slott och herrgårdar	Bostadsbebyggelse	Kultur och föreningsliv	Övrigt
AB	16%	4%	1%	13%	56%	3%	7%
C	46%	13%	2%	33%	3%	1%	3%
D	42%	7%	1%	27%	14%	3%	5%
E	30%	13%	6%	17%	18%	11%	6%
F	46%	8%	4%	28%	6%	1%	6%
G	21%	18%	5%	29%	14%	7%	6%
H	35%	27%	10%	15%	10%	1%	2%
I	13%	20%	2%	1%	22%	2%	40%
K	18%	7%	14%	26%	4%	1%	31%
M	22%	19%	8%	30%	16%	3%	1%
N	4%	12%	42%	37%	2%	1%	1%
O	23%	20%	10%	7%	21%	9%	10%
S	29%	26%	5%	9%	5%	12%	12%
T	62%	10%	3%	7%	13%	4%	0%
U	59%	7%	9%	17%	4%	0%	3%
W	74%	8%	0%	0%	14%	1%	2%
X	11%	72%	7%	0%	6%	1%	3%
Y	25%	19%	5%	0%	43%	3%	5%
Z	9%	81%	4%	0%	0%	3%	3%
AC	19%	52%	9%	0%	3%	3%	15%
BD	3%	64%	9%	0%	9%	2%	14%
Totalt	20%	22%	10%	17%	18%	4%	9%

Bilaga 8
Andel utbetalade medel fördelade på olika insatser år 2004.
Medel som beslutats av länsstyrelserna.

Rapport om 28:26-anlagets användning åren 2000–2004

Rapporten omfattar Riksantikvarieämbetets återrapportering till regeringen av 28:26-anlagets användning enligt uppdrag i 2005 års regleringsbrev. Mindre språkjusteringar, förtydliganden och några rättelser av siffror har gjorts i denna tryckta rapport.

Rapporten beskriver i ord och siffror hur 28:26-anlaget har fördelats och använts under perioden 2000–2004. Med detta som grund belyser och analyserar Riksantikvarieämbetet problem och möjligheter inom olika områden med utgångspunkt i kulturmiljövårdens verksamhetsmål. Rapporten innehåller också många exempel på insatser som gjorts under perioden runt om i landet.

Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
www.raa.se
bocker@raa.se

ISSN 1651-1298
ISBN 91-7209-398-6